

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 7 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2001

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

Χορηγός: **ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

October - Οκτώβριος -
Οκτώβρης

Τον Σ. Θεοδοσίου - Μ. Δανέζη

Ψηφιδωτές παραστάσεις

Της Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά

«Κατά μήνα Πυανοψιώννα...»

Της Σεμέλης Πιναγιόγλου

«Έργα και Ημέραι...»

Της Μάρως Κ. Παπαθανασίου

Ο Άγιος Δημήτριος και
άλλα παλικάρια

Τον Τίτου Παπαμαστοράκη

Λύο άγιοι, μία λατρεία

Τον Βιτάλη Ζαϊκόφσκι

Λιονύσιος ο Αρεοπαγίτης

Τον Γιώργου Ζωγραφίδη

Το τελευταίο ταξίδι στο Παρίσι...

Τον Ηλία Αναγνωστάκη

Οι Άγιοι Νοτάριοι

Τον Σπύρου Ν. Τρωιάνου

Ωσέ, ένας προφήτης
της αγάπης

Τον Σάββα Αγουριδή

Ποίηση και Φιλοσοφία

Τον Νικολάου Γ. Πολίτου

Λουκάς ο ιατρός ο αγαπητός

Τον Σάββα Αγουριδή

Η ιστορηθείσα
υπό του αποστόλου

Της Μ. Κωνσταντουδάκη-Κτρομπλίδου

Η «Τζαμάλα» της Θράκης

Τον Γ. Ν. Αικατερινίδη

Οι δρόμοι των κοπαδιών...

Της Ελένης Ψυχογιού

Ο Αϊ-Δημήτρης της επιστροφής

Τον Παναγιώτη Καμνλάκη

Οκτώβριο μήνα, αξέχαστα...

Της Μαρίνας Πετράκη

Ο Οκτώβριος σε πεζό και στίχο

Τον Χριστόφορου Μπλιώνη

Χρυσάνθεμα χαμόγελα

Τον Γιώργου Ζεβελάκη

Εξώφυλλο

Η λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας μετά τη βροχή, περ. 1900. Ελαιογραφία (λεπτομέρεια) του Παύλου Μαθιόπουλου (1876-1956). Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Συλλογή Κουτλίδη.

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Την πρώτη Κυριακή
κάθε μήνα, ολόκληρο
το έτος 2001, οι «Επτά Ημέρες»
θα είναι αφιερωμένες
στον αντίστοιχο μήνα.
Το αφιέρωμα στον Οκτώβριο
είναι το δέκατο στη σειρά
των αφιερωμάτων
των «Επτά Ημερών»
στους Δώδεκα Μήνες
του Χρόνου.

Τον ΣΤΡΑΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ
Μ'ΑΝΟΥ ΔΑΝΕΖΗ

Επίκ. καθηγητών Αστροφυσικής
Τμήμα Φυσικής - Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ είναι ο δέκατος μήνας του Γρηγοριανού ημερολογίου, με διάρκεια 31 ημερών. Η ονομασία του προέρχεται από τη λατινική λέξη octo (= οκτώ), επειδή στο αρχαίο δεκάμηνο ρωμαϊκό ημερολόγιο ήταν ο όγδοος στη σειρά των μηνών. Στη συνέχεια έγινε ο δέκατος μήνας του έτους, διατήρησε όμως την αρχική του ονομασία.

Στην αρχαία Ρώμη, στα μέσα Οκτωβρίου, στους Ειδούς Οκτωβρίου όπως ονομάζονταν, οι Ρωμαίοι θυσίαζαν στο Πεδίον του Αρεως (Campus Martius) έναν εξιλαστήριο ιππο για να προκόψουν τα σπαρτά. Το αίμα του «Οκτωβρίου ιππου» αναμιγνυόταν από τις Εστιάδες -τις ιέρειες της ρωμαϊκής θεότητας Vesta (Εστία)- με τη στάχτη των βοδιών που είχαν θυσιάσει στη γιορτή των Βουφονίων (αντίστοιχη της μεγάλης αθηναϊκής γιορτής τον μήνα Σκιροφοριώνα) και το μείγμα αυτό αποτελούσε καθαρτήρια προσφορά στη γιορτή των Παλιών, στις 21 Απριλίου.

Από την 5η έως την 12η Οκτωβρίου, δηλαδή για μία ολόκληρη εβδομάδα, τελούνταν στη Ρώμη προς τιμήν του αυτοκράτορα Οκταβιανού Αυγούστου μεγαλοπρεπείς γιορτές, με τελετές και αγώνες στον Ιππόδρομο. Η γιορτή καθιερώθηκε το 19 π.Χ., κατά τη θριαμβευτική επιστροφή του Αυγούστου από την Ανατολή, μετά τις εκεί νικηφόρες εκστρατείες του. Εντεταλμένοι ιερείς, οι Αυγουστάλιοι, είχαν επιφορτιστεί με τη διατήρηση της λατρείας του Ρωμαίου αυτοκράτορα και του γένους των Ιουλιών (gens Julia).

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

Στον Οκτώβριο αναφέρεται το αρχαιότερο γνωστό ακιδογράφημα. Ακιδογραφήματα ονομάζουμε τις πρόχειρες, ακαλαίσθητες επιγραφές, που γράφτηκαν με αιχμηρή ακίδα στους κίονες του Παρθενώνα και σε άλλα αρχαία μνημεία. Αν και έργο βέβηλων, κάποιες από τις επιγραφές αυτές αποδεικνύονται χρήσιμες, καθώς αναφέρονται σε ιστορικά περιστατικά και μας πληροφορούν, έτσι, για σημαντικά γεγονότα της ιστορίας των Αθηνών, δίνοντας συνήθως και χρονολόγηση. Κάποτε τα ακιδογραφήματα αυτά είναι η μοναδική ιστορική πηγή για τα γεγονότα που αναφέρουν.

Αρχαιότερο, λοιπόν, από όλα τα γνωστά ακιδογραφήματα θεωρείται αυτό που χαραχτηκε στη μνήμη του επισκόπου Ανδρέα (7ος μ.Χ. αι.). Εντοπίστηκε στον Παρθενώνα από τον αρχαιολόγο Κυριάκο Πιττάκη (1793-1863) και είναι το παρακάτω:

+ Μ ΟΚΤΩΒΡΙΩ ΙΕ ΗΜΑ

+ ΙΝΔΖ ΕΤΕΛΙΩΘΗ

+ ΑΝΔΡΕΑΣ Ο ΑΓΙΩ

ΗΜ ΕΠΙΣΚ ΕΤΟΥΣ ΣΤΣΒ

δηλαδή: «Μηνί Οκτωβρίω ΙΕ'. Ημέρα 1, Ινδικτιώνος Ζ' ετελειώθη Ανδρέας ο αγιώτατος ημών επίσκοπος, έτους ΣΤΣΒ'». Έχουμε έτσι, λοιπόν, την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι κατά τον 7ο μ.Χ. αιώνα οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τον μήνα Οκτώβριο, ανέφεραν τις Ινδικτιώνες και χρονολογούσαν από τη γέννηση του Χριστού με την αρχαία ελληνική αριθμηση.

Ο Οκτώβριος ή Οκτώβρης συχνά αναφέρεται από τον λαό ως Αϊ-Δημήτρης ή Αϊ-Δημητριάτης, από τη μεγάλη γιορτή του αγίου Δημητρίου στις 26 αυτού του μήνα. Η γιορτή αυτή, που θεωρείται από τον λαό μας ως ορόσημο του χειμώνα, συνδυάζεται με τη γιορτή του

October

▲ Ο αυτοκράτορας Αύγουστος, περιβεβλημένος την τερατική τέβεννο, προΐσται σε θνοία ταύρον, πιθανότατα κατά την εορτή των Βουφονίων. Ρωμαϊκό ανάγλυφο.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ όσους βοήθησαν στο αφιέρωμα στον μήνα Οκτώβριο, ιδιαίτερα τις πηγές του εικονογραφικού υλικού για την ευγενική παραχώρηση του δικαιώματος χρησιμοποίησής του.

Οκτώβριος - Οκτώβρης

▲ Ο Οκτώβριος σοφορέας και το σύμβολο του ζωδίου του Σκορπιού. Εικονόγραφο ημερολόγιο Bedford Hours, περ. 1422. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).

► Ο Οκτώβριος σοφορέας. Ανάγλυφη απεικόνιση στην πρόσοψη του καθεδρικού ναού της Φερράρας, περ. 1240 (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).

◀ Ο Οκτώβριος ως κνηγός με το θήραμά του, ένα λαγό, στον ώμο, συνοδευόμενος από δυο λαγωνικά. Μικροστά του το ζωδιακό σύμβολο του Σκορπιού. Μικρογραφία χειρογράφου του 1346. Μονή Βατοπαιδίου, Αγίου Όρους.

Ψηφιδωτές

αγίου Γεωργίου στις 23 Απριλίου. Στο γεωργικό καλαντάρι οι δύο αυτές γιορτές αποτελούν τις χρονικές τομές που χωρίζουν το έτος σε δύο ίσα μέρη, στο χειμερινό και στο θερινό εξάμηνο αντίστοιχα.

Το πιο σημαντικό δώρο του Οκτώβρη στους γεωργούς είναι οι πολλές βροχές του, γι' αυτό και σε πολλά μέρη ονομάζεται Βροχάρης. Οι βροχές αυτές θεωρούνται ευεργετικές και γι' αυτό ο λαός λέει: «Οκτώβρη και δεν έσπειρες, οκτώ σακιά δε γέμισες».

Μήνας της σποράς ο Οκτώβρης, λέγεται και Σποριάτης, Σποριάς και Σπαρτός, ονομασίες που τις συναντάμε και για τον Νοέμβριο, αφού ουσιαστικά η σπορά είναι μια παρατεταμένη διαδικασία, που απασχολεί τους γεωργούς από τα μέσα Σεπτεμβρίου –με αφετηρία την ευλογία του σπόρου στις εκκλησιές στη γιορτή της Υψώσης του Τιμίου Σταυ-

ρού (14 Σεπτεμβρίου)– μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου, ανάλογα με τον τόπο. Οι Λατίνοι αγρότες επίσης ονόμαζαν τον Οκτώβριο Sementilius (=Σποριάτη), από το semen (= σπόρος).

Σε διάφορα μέρη ο Οκτώβριος αναφέρεται ως Μπρουμάρης (Ομιχλώδης, Σκοτεινός), μια ονομασία όμως που συχνότερα συναντάμε για τον Δεκέμβριο, από το λατινικό bruma, που υποδηλώνει τη μικρότερη μέρα ή αντίστοιχα τη μεγαλύτερη νύχτα του έτους κατά το χειμερινό ηλιοστάσιο (22 Δεκεμβρίου). Σε άλλα μέρη, τέλος, ονομάζεται και Παχνιστής, από την πάχνη που πέφτει τότε στους αγρούς.

Τέλος, η παράδοση συνδέει τον Οκτώβριο με τη γρηγοριανή μεταρ-

▲ «Μην Οκτώβριος, έχων ημέρας τριάντα μίαν...». Χειρόγραφος χαρτώος κώδικας του 18ου αι. με επίτιμο λόγο κόσμημα παράσταση των αγίων Πρόβου, Ταράχου και Ανδρονίκου, που μαρτύρησαν επί Διοκλητιανού (296) και η μνήμη τους τιμάται στις 12 Οκτωβρίου. Αθήνα, Μονοξείο Μπενάκη.

ρύθμιση του ημερολογίου. Όταν ο πάπας Γρηγόριος ο 13ος αποφάσισε να εφαρμόσει, το 1582 μ.Χ., την αλλαγή του Ιουλιανού ημερολογίου έπρεπε από κάποιον μήνα να αφαιρεθούν 10 ημέρες που –από την εφαρμογή του Ιουλιανού ημερολογίου το 45 π.Χ. έως το 1582 μ.Χ.– είχαν μετρηθεί, χωρίς στην πραγματικότητα να έχουν διανυθεί. Το παράδοξο αυτό προέκυψε από το ότι το πολιτικό έτος του Ιουλιανού ημερολογίου ήταν λίγο μεγαλύτερο από το τροπικό έτος των εποχών. Γι' αυτή την αλλαγή ο «κλήρος» έπεσε, κατά την παράδοση, στον Οκτώβριο. Συγκεκριμένα, την Πέμπτη 4η Οκτωβρίου του 1582 μ.Χ. ακολούθησε η Παρασκευή 15η Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Διαλέχτηκε δε ακριβώς αυτό το δεκάημερο για την αλλαγή και την προσαρμογή του ημερολογίου, επειδή δεν περιείχε σπουδαιές γιορτές αγίων ούτε ιδιαίτερες γιορτές του τυπικού της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Έτσι, οι ημερομηνίες 5 έως 14 Οκτωβρίου του 1582 μ.Χ. στο Γρηγοριανό ημερολόγιο δεν υφίστανται στην Ιστορία! ❧

▲ Τεγέα, παλαιοχριστιανική βασιλική (τέλη 5ου αι. μ.Χ.). Προσωποποίηση του Οκτωβρίου (πηγή: Α. Ορλάνδος, Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 12, 1973).

Της ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ο ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ συνδέεται, στο σύνολο σχεδόν των ψηφιδωτών παραστάσεων της όψιμης αρχαιότητας, με τις αγροτικές και τις άλλες εποχικές ασχολίες, οι κυριότερες από τις οποίες είναι η παρασκευή και η δοκιμή του οίνου και το κυνήγι μικρών ζώων και πουλιών.

Η ετοιμασία του οίνου αναφέρεται στους στίχους που συνοδεύουν την απεικόνιση του Οκτωβρίου στο «ημερολόγιο του 354», καθώς και στη λατινική ποίηση. Στον ελλαδικό χώρο η δραστηριότητα αυτή χαρακτηρίζει τον Οκτώβριο στα ψηφιδωτά δάπεδα της Τεγέας και του Αργους, όπου ο μήνας εμφανίζεται κρατώντας δύο αγγεία για τη μετάγγιση και τη δοκιμή του νέου κρασιού· στην Τεγέα απεικονίζεται η στιγμή που η ανδρική μορφή μεταγγίζει το κρασί, ενώ στο Αργος η μορφή είναι έτοιμη να το δοκιμάσει από το αγγείο στο οποίο το έχει ήδη μεταγγίσει. Η γνωστή από τα δύο ελλαδικά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά παράσταση της ετοιμασίας του οίνου συναντάται συχνά και στις οψιμότε-

ρες ημερολογιακές παραστάσεις του δυτικού κράτους.

Κατά την όψιμη αρχαιότητα, η δεύτερη ιδιότητα του Οκτωβρίου ως θηρευτή μικρών ζώων και πουλιών συναντάται συχνά τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό κράτος, ενώ στην ελληνική και λατινική ποίηση τα δύο κυνήγια συνδέονται για να περιγράψουν τις χαρές του φθινοπώρου. Στο τετράστιχο που συνοδεύει την παράσταση του Οκτωβρίου στο «ημερολόγιο του 354», εκτός από την ετοιμασία του κρασιού, αναφέρεται το κυνήγι των πουλιών και του λαγού· παράλληλα, η εικονιζόμενη εκεί μορφή κρατά λαγό, ενώ στην επάνω αριστερή γωνία της παράστασης εμφανίζονται τα σύμβολα του κυνηγού πουλιών (ιξόβεργες, ιξός).

Εποχικές αγροτικές ασχολίες και κυνήγι συνδυάζονται στο ψηφιδωτό της «έπαυλης του Κυρίου Ιουλίου» από την Καρχηδόνα (τέλη 4ου αι. μ.Χ.), στο σημείο όπου αποδίδεται το Φθινόπωρο: ένας δούλος μεταφέρει με το ένα χέρι το θήραμα (λαγό) και στον ώμο του ένα καλάθι με σταφύλια, για να τα παραδώσει στον κύριο της οικίας.

Τα παραπάνω σύμβολα δεν αποτελούν αποκλειστικότητα του Οκτωβρίου, αφού συναντώνται και στους επόμενους μήνες του έτους σε κείμενα και σε ημερολογιακές παραστάσεις

Παραστάσεις

▲ Ισπανία, Hellin (α' μισό 3ου αι. μ.Χ.). Στην απεικόνιση τον Οκτώβριον συνδέονται οι αγροτικές ασχολίες, τα ζωδιακά σύμβολα και οι θρησκευτικές γιορτές· η παράσταση συνοδεύεται από την επιγραφή ΟΚΤ (πηγή: J.M. Blazquez κ.ά., *Mosaicos romanos de Lerida y Albacete, Corpus de mosaicos de Espana, fasc. VIII, Madrid 1989*).

◀ Γερμανία, Τρεβήροι, «ψηφιδωτό του Μοππυς» (3ος αι. μ.Χ.). Ο Οκτώβριος ως Βάκχος, συνοδεύεται από την επιγραφή ΟΚΤΟΒ (πηγή: κάρτα που διατίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Τρεβήρων).

διάφορων ειδών τέχνης, τόσο στην όψιμη αρχαιότητα όσο και στη βυζαντινή περίοδο. Στο χαμένο σήμερα, π.χ., ψηφιδωτό δάπεδο των μνημών του 4ου αι. από την Καρχηδόνα ένας κυνηγός λαγού απεικονίζει τον Οκτώβριο και ένας κυνηγός πουλιών τον Νοέμβριο, ενώ στο ρωμαϊκό ψηφιδωτό της «οικίας των μνημών» στον Θύσδρο (El Jem) της Τυνησίας, ο Χειμώνας παριστάνεται ως κυνηγός που κρατά ένα

λαγό και δύο πουλιά κρεμασμένα σε καλάμι.

Η σύνδεση του Οκτωβρίου με τον οίνο δικαιολογεί και την απεικόνισή του με τη μορφή του Βάκχου, όπως τη συναντούμε στο ρωμαϊκό ψηφιδωτό του Μοππυς στους Τρεβήρους (Trier) της Γερμανίας, όπου η προτομή του θεού εμφανίζεται στεφανωμένη με σταφύλια και κρατώντας θύρσο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει

▲ Αργος, έπαυλη (6ος αι. μ.Χ.). Ο Οκτώβριος ως δοκιμαστής του νέου κρασιού δίπλα στον ιρηνική Σεπτέμβριο (πηγή: G. Akerstrom-Hougen, *The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos, Stockholm 1974*).

το ρωμαϊκό ψηφιδωτό της πόλης Hellin στην Ισπανία -στο οποίο οι μήνες παριστάνονται ως θεότητες, παραπέμποντας σε αντίστοιχες γιορτές προς τιμήν τους-, καθώς σ' αυτό συνδυάζονται οι εποχικές ασχολίες με τις θρησκευτικές γιορτές και τα ζωδιακά σύμβολα. Ο Οκτώβριος αποδίδεται ως ένας γυμνός άνδρας που γρήγορα και ορμητικά αδειάζει ένα πανέρι γεμάτο σταφύλια. Από το κεφάλι του φυτρώνουν δαγκάνες σκορπιού, του ομώνυμου ζωδιακού συμβόλου, ενώ η μορφή που απεικονίζεται πίσω του είναι πιθανόν ο θεός Άρπς, προς τιμήν του οποίου γιορταζόταν στις 19 Οκτωβρίου η γιορτή Armilustrium, που σήμαινε το τέλος της πολεμικής περιόδου – γιορτή που ξεχάστηκε μετά τον 3ο αι. μ.Χ.

Σε παραστάσεις του ζωδιακού κύκλου (βλ. «Επτά Ημέρες» 30.7.2001) ο Οκτώβριος συνοδεύεται συνήθως από το σύμβολο του Ζυγού, όπως σε ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε σε συναγωγή της Σέφωρνης στο Ισραήλ· οι μορφές των μνημών, συνοδευόμενες από τα ζωδιακά τους σύμβολα, διατάσσονται κυκλικά γύρω από κεντρική παράσταση του Ηλίου, ενώ τις γωνίες κοσμούν οι προτομές των εποχών. Στο ίδιο ψηφιδωτό το σύμβολο του Σκορπιού συνοδεύει τον Νοέμβριο.

Ειδική μνεία αξίζει, τέλος, να γίνει για το ρωμαϊκό ψηφιδωτό του Θύσδρου, όπου διασώθηκε μία μοναδική παράσταση του Οκτωβρίου που δεν έχει κανένα παράλληλο στους γνωστούς ημερολογιακούς κύκλους: δύο όρθιοι άνδρες στέκονται αντικριστά και με το δεξί τους χέρι δείχνουν με έμφαση προς ένα οκτάκτινο αστέρι που απεικονίζεται ψηλά ανάμεσά τους.

Σύμφωνα με την πιθανότερη ερμηνεία, πρόκειται για αναφορά στην ημέρα της γέννησης του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου Σεβήρου (1η Οκτωβρίου), οπότε, σύμφωνα με αρχαίες πηγές, εμφανίστηκε ένα μεγάλο άστρο· στην εποχή, εξάλλου, του αυτοκράτορα αυτού (222-235 μ.Χ.) χρονολογείται -και με άλλα κριτήρια- το ψηφιδωτό. Προφανώς, η συγκεκριμένη επιλογή συνδέεται με την επιθυμία του ιδιοκτήτη της οικίας –ανώτερου πιθανόν Ρωμαίου αξιωματούχου- να επιδείξει τη σχέση του με την αυτοκρατορική αυλή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

H. Stern, *L' image du mois d'octobre sur une mosaïque d' El-Djem, Journal des Savants* 1965.

H. Stern, *Mosaïque de Hellin, Monuments et Memoires de l' Academie des Inscriptions et Belles-Lettres (Fondation Eugene Piot)* 54, 1965.

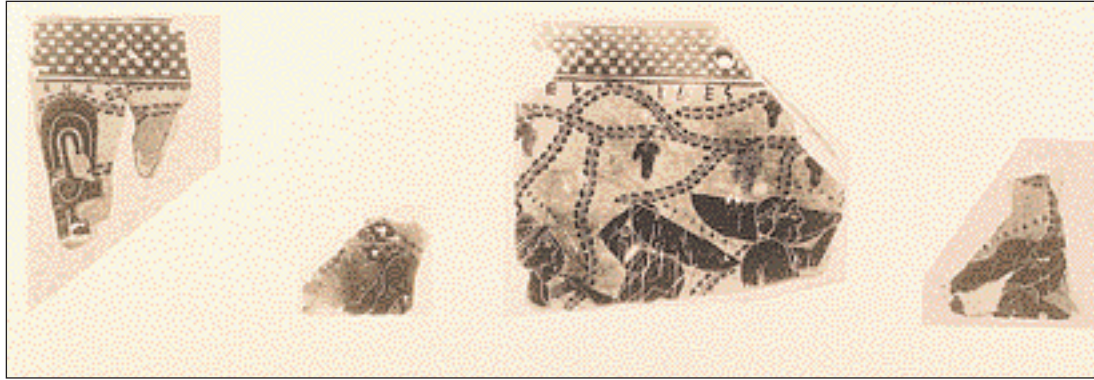
K. Parlasca, *Die romischen Mosaiken in Deutschland, Berlin 1970* (Τρεβήροι).

M.-R. Salzman, *On Roman Time: The Codex Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity (The Transformation of the Classical Heritage 17)*, Berkeley 1990.

Z. Weiss – E. Netzer, *Promise and Redemption. A Synagogue Mosaic from Sepphoris, Jerusalem* 1996.

G. Akerstrom-Hougen, *A Reconsideration of the Filocalus Codex Calendar of A.D. 354, Rome and the Sixth Century Mosaic Calendar at Argos, Greece, στον τόμο Rome and the North, Papers read at a Symposium arranged by the Goteborg University, 18-19 November 1993, under the auspices of the ESF project «The Transformation of the Roman World», Goteborg 1997.*

Κατά μήνα Πυανοψιώννα

◀ Η Αθηνά παρακολουθεί τον τρύγο. Θραύσματα αττικού μελανόμορφου αναθηματικού πίνακα από την Ακρόπολη. Τέλος 6ου αι. π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (πηγή: S. Fritzilas, *Athena beim Weinlesefest*, Hefte des archaologischen Seminars der Universität Bern 17, 2000, πίν. 3)

▶ Ο μελανόμορφος πίνακας της φωτ. επάνω, συμπληρωμένος σχεδιαστικά (πηγή: Fritzilas, πίν. 4).

Της ΣΜΕΛΕΗΣ ΠΙΝΓΙΑΤΟΓΛΟΥ

Αν. καθηγ. Κλασικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ο ΜΗΝΑΣ Πυανοψιών είναι πλούσιος σε εορταστικές εκδηλώσεις, καθώς ο πληθυσμός της Αττικής φρόντιζε να εξασφαλίζει τη θεϊκή προστασία για τις γεωργικές εργασίες με τις οποίες άρχιζε τον Οκτώβριο ο κύκλος της ετήσιας παραγωγής. Οι γιορτές ήταν είτε αυθόρμητες λαϊκές, και αποσκοπούσαν στην ευετηρία, την ευόδωση της συγκομιδής, είτε θεσπισμένες από την πολιτεία, και εξυπηρετούσαν πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η πρώτη γιορτή του Πυανοψιώνος, τα Προπρόσια. Στις πέντε Πυανοψιώνος οι δύο ανώτεροι ιερείς της Ελευσίνας, ο ιεροφάντης και ο κήρυξ, ανάγγελαν δημόσια την έναρξη της γιορτής. Την ημέρα αυτή αποδιδόταν στη Δήμητρα η καθιερωμένη προσφορά πριν από την άρωση των αγρών, με σκοπό να τελεσφορήσει η καρποφορία τους. Όλοι οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν στην Ελευσίνα τη δεκάτη της σοδειάς τους, όπως μαθαίνουμε από επιγραφή της εποχής του Πελοποννησιακού πολέμου. Στην ίδια εποχή ανάγεται και η τραγωδία *Ικέτιδες* του Ευριπίδη, στην προλογική ρήση της οποίας η Αίθρα, η μάνα του Θησέα, δηλώνει ότι έφθασε

στην Ελευσίνα για να προσφέρει την προκαταρκτική της άρωσης θυσία. Η συνήθεια αυτή, που πρέπει να αναβίωσε αυτά τα χρόνια, ήταν οπωσδήποτε αρχαιότερη της ενσωμάτωσης της Ελευσίνας στην Αττική, θα πρέπει δηλαδή πιθανότατα να χρονολογηθεί στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Για να κατοχυρωθούν οι Αθηναίοι για την είσπραξη της δεκάτης έπλασαν τον μύθο ότι η γιορτή θεσπίστηκε έπειτα από χρησμό του δελφικού μαντείου για τη σωτηρία όλων των Ελλήνων από λοιμό: οι Αθηναίοι έπρεπε να θυσιάσουν στη Δήμητρα εκ μέρους των υπολοίπων, οι οποίοι κατά συνέπεια όφειλαν να στέλνουν στην Αθήνα το ποσό που τους αναλογούσε. Το ιερατείο της Ελευσίνας εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του προς το δελφικό προσφέροντας θυσία και παραθέτοντας γεύμα στον Πύθιο Απόλλωνα δύο μέρες αργότερα.

Πυανόψια

Η γιορτή, όπως είναι προφανές, δεν ήταν ένα λαϊκό ξεφάντωμα, γι' αυτό άλλωστε δεν σχολιάζεται στις αττικές κωμωδίες, σε αντίθεση με τη γιορτή

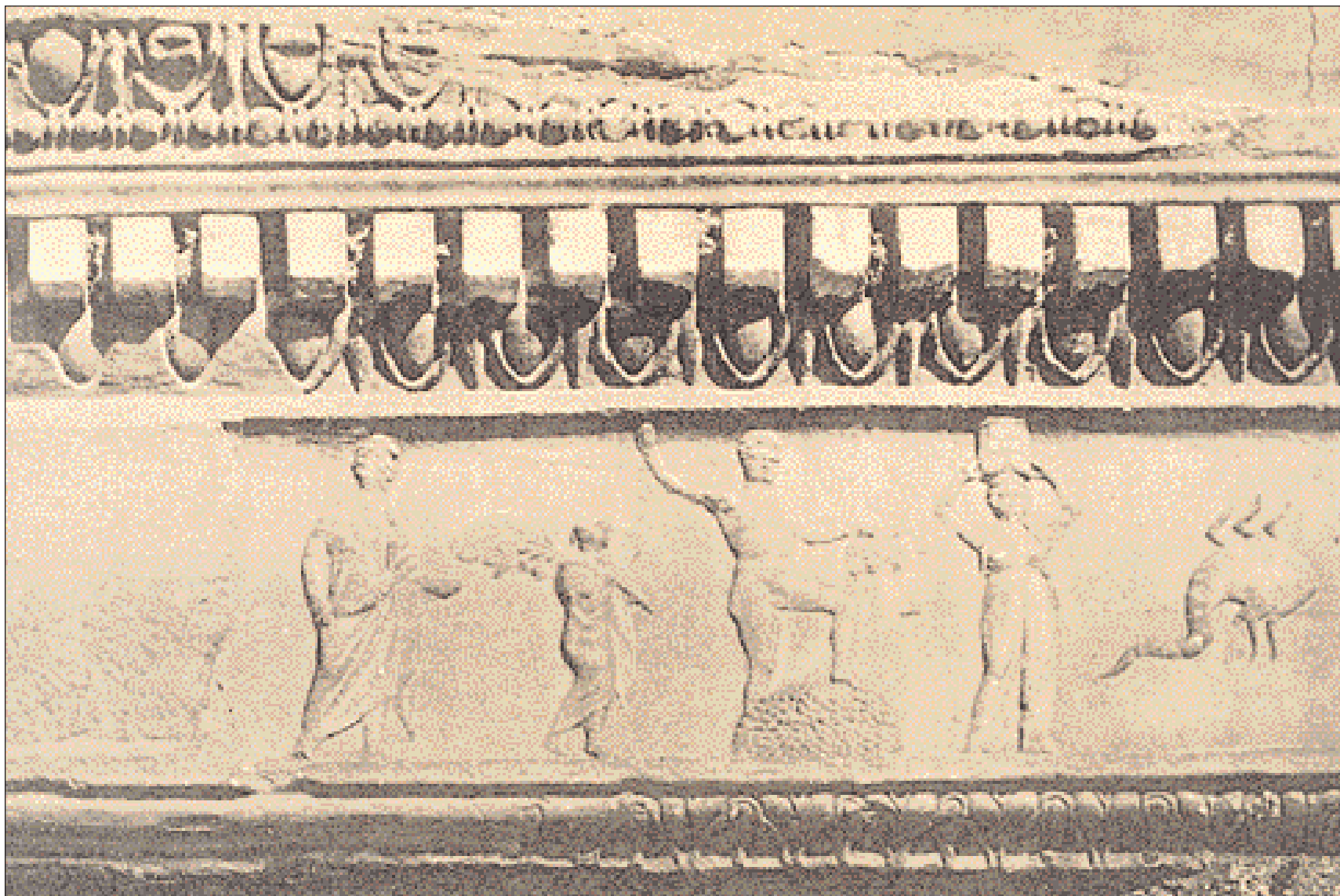
που ακολουθούσε, τα Πυανόψια, σε ένα έθιμο της οποίας, την ειρεσιώνη, αναφέρεται επανειλημμένως ο Αριστοφάνης. Στις επτά Πυανοψιώνος, μέρα των γενεθλίων του Απόλλωνα, οι αγρότες φρόντιζαν να εξασφαλίσουν τη συνδρομή του. Του πρόσφεραν ένα χυλό που παρασκευάζαν από *πύανα* (κουκκιά) και άλλους εδώδιμους καρπούς και δημητριακά. Το είδος αυτό της θυσίας καθιερώθηκε, σύμφωνα με τον αιτιολογικό μύθο, από τον Θησέα, όταν επέστρεψε σώος από την Κρήτη με τους συντρόφους του. Τότε πρόσφερε στον θεό τις προμήθειες που τους είχαν απομείνει, εκπληρώνοντας έτσι ένα παλιότερο τάμα του.

Την ίδια μέρα στόλιζαν ένα κλαδί ελιάς με τούφες λευκού και κόκκινου μαλλιού, καθώς και διάφορους καρπούς. Παιδιά περιέφεραν αυτό το σύμβολο της ευφορίας, που λεγόταν ειρεσιώνη, από σπίτι σε σπίτι τραγουδώντας: «η ειρεσιώνη φέρνει σύκα και αφράτα ψωμιά και μέλι σε κοτύλη και λάδι για ν' αλειφτείτε και μια κύλικα άκρατο μεθυστικό κρασί για ν' αποκοιμηθείτε». Αφού τελείωνε αυτή η περιφορά, που σκοπό είχε να φέρει την ευλογία σε κάθε σπιτικό, κρεμούσαν το κλαδί στην είσοδο του ιερού του Απόλλωνα.

Η γιορτή αυτή με τις λαϊκές καταβολές συνδέθηκε εκ των υστέρων με τον Απόλλωνα, ο οποίος εκ πρώτης όψεως δεν έχει σχέση με τη γονιμότητα. Ωστόσο, ήταν θεός αλεξίκακος, δηλαδή απομάκρυνε γενικώς το κακό, και μάλιστα προστάτευε τους σπαρμένους αγρούς από ανεπιθύμητους και φθοροποιούς επισκέπτες, όπως οι ακρίδες και οι αρουραίοι, ιδιότητα που δηλώνεται από τις λατρευτικές επωνυμίες του Παρνόπιος (*πάρνοψ*: η ακρίδα) και Σμινθεύς (*σμίνθος*: ο αρουραίος).

Οσχοφόρια

Την ίδια μέρα γιόρταζαν οι Αθηναίοι μια γιορτή του τρύγου, τα Οσχοφόρια (και Οσχοφορία). Από ένα ιερό του Διονύσου στο άστυ ξεκινούσε μια αλλόκοτη πομπή. Προπορεύονταν δύο νέοι, ξεχωριστοί σε γενιά και πλούτο, ντυμένοι γυναικεία, κρατώντας στα χέρια κλαδιά αμπελιού φορτωμένα σταφύλια, τους όσχους, που έδιναν και το όνομα στη γιορτή. Ακολουθούσαν, στη σειρά: κορωδία που έψαλλε τα «οσχοφορικά μέλη», ο κήρυξ με στεφάνι στο διακριτικό του σύμβολο, το κηρύκειο, και οι δειπνοφόροι, γυναίκες που μετέφεραν τρόφιμα, απαραίτητα για το δείπνο που θα ακολουθούσε. Η πομπή κατευθυνόταν στο ιερό της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο, το λεγόμενο Οσχοφόριο. Εκεί, μετά τις καθιερωμένες σπονδές, οι προσκυνη-

τές έπρεπε όλοι μαζί κραυγάζοντας να εκφράσουν θρίαμβο και χαρά («ελελεύ»), αλλά και σύγχυση και πόνο («ιού, ιού»). Τέλος, έπαιρναν μέρος σε ένα συμπόσιο, κατά τη διάρκεια του οποίου ακούγονταν διηγήσεις, μάλλον από τις δειπνοφόρους.

Τα παραπάνω αξιοπερίεργα χαρακτηριστικά της γιορτής αιτιολογούνταν με επεισόδια από το ταξίδι του Θησέα στην Κρήτη και την επιστροφή του. Για παράδειγμα, η μεταμφίεση των νέων παρέπεμπε στον μύθο του Θησέα που είχε ντύσει κοριτσιίστικα δύο αγόρια και έτσι πήρε μαζί του στην Κρήτη όχι επτά νέες αλλά πέντε, οπότε τα δύο επιπλέον αγόρια τού φάνηκαν πολύτιμα αργότερα, κατά την επιχείρηση της διαφυγής τους από την Κρήτη. Οι δειπνοφόροι γυναίκες μιμούνταν τις μάνες των δεκατεσσάρων παιδιών που κληρώθηκαν για να σταλούν στην Κρήτη ως βορά του Μινώταυρου. Αυτές, σύμφωνα με τον μύθο, αφενός έφεραν στο Φάληρο πριν από τον απόπλου στα παιδιά τους τρόφιμα, και αφετέρου, για να στρέψουν αλλού την προσοχή τους, τους διηγούνταν ιστορίες. Εξάλλου, ο κήρυξ στεφάνωνε όχι τον εαυτό του αλλά το κηρύκειο, σε ανάμνηση του κήρυκα που, σταλμένος στην Αθήνα να αναγγείλει την άφιξη του Θησέα, βρήκε την πόλη να θρηνεί τον θάνατο του Αιγέα. Έτσι, σε ένδειξη πένθους, το στεφάνι νίκης που του έδωσαν για τη χαρμόσυνη είδηση της σωτηρίας του Θησέα δεν το

φόρεσε ο ίδιος, αλλά το πέρασε στο ραβδί του. Επίσης, οι κραυγές των πιστών εξέφραζαν τόσο τη χαρά για την επιστροφή του Θησέα όσο και τον πόνο για τον άδικο χαμό του πατέρα του Αιγέα.

Η αναφορά δύο θεών σε σχέση με τη γιορτή έθεσε το ερώτημα ποιος από τους δύο, ο Διόνυσος ή η Αθηνά, ήταν η τιμώμενη θεότητα. Οι όσχοι, η εποχή του τρύγου και η αφετηρία της πομπής παραπέμπουν στον Διόνυσο, ωστόσο η τέλεση της γιορτής γινόταν μέσα σε ιερό της Αθηνάς. Πολύτιμα στοιχεία για τη γιορτή διέσωσε μια επιγραφή που βρέθηκε στην αθηναϊκή αγορά. Σύμφωνα με αυτήν, την ευθύνη της διεξαγωγής της γιορτής την είχε το αττικό γένος των Σαλαμινίων, που είχε εγκατασταθεί στην Αττική. Οι Σαλαμίνιοι πρέπει να έφεραν από την πατρίδα τους μια τοπική θεά των αμπελιών, τη Σκιράδα, την οποία εξακολούθησαν να λατρεύουν στην Αττική ως Αθηνά Σκιράδα πια, ενώ ταυτόχρονα συνέδεσαν τη λατρεία της με τον κατ' εξοχήν θεό του κρασιού. Η σχέση του Διονύσου και του οίνου βέβαια είναι αναμφίβολη, η σύνδεση όμως της Αθηνάς με το αμπέλι και το κρασί δεν είναι τόσο προφανής. Ωστόσο μαρτυρείται στις παραστάσεις μερικών θραυσμάτων μελανόμορφων πινάκων που είχαν αφαιρεθεί την υστεροαρχαϊκή εποχή στην αθηναϊκή Ακρόπολη. Σ' αυτές η καθιστή θεά επιβλέπει άνδρες που μαζεύουν σταφύ-

λια, υποδηλώνοντας με την παρουσία της ότι ο τρύγος βρίσκεται υπό την προστασία της.

Την επόμενη μέρα, στις οκτώ Πυανοψιώνος, είχε την τιμητική του ο ήρωας των Αθηναίων, ο Θησέας. Τα Θήσια ήταν μια γιορτή που θεσπίστηκε από τον Κίμωνα το 475 π.Χ. στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να αποκαταστήσει τη λατρεία του Θησέα στην Αθήνα. Μια από τις πρώτες πράξεις του Κίμωνα ως πολιτικού ήταν να εκστρατεύσει εναντίον της Σκύρου, ορμητήριο πειρατών τότε, και να την καταλάβει. Αφορμή της επιχείρησης ήταν η εκπλήρωση ενός δελφικού χρησμού σχετικού με την ανεύρεση των οστών του Θησέα, ο οποίος σύμφωνα με την παράδοση είχε πεθάνει στη Σκύρο, τη μεταφορά τους στην πατρίδα και την απόδοση σε αυτά λατρευτικών τιμών. Τα οστά τοποθετήθηκαν σε ένα ιερό κοντά στην Αγορά, το Θησειον. Τότε καθιερώθηκαν και τα Θήσια ως μεγάλη δημόσια γιορτή, που περιελάμβαναν πομπή, θυσία πολυάριθμων θυμάτων και αθλητικούς αγώνες. Από επιγραφή του 160 π.Χ. φαίνεται ότι το πρόγραμμα των αγώνων, τουλάχιστον στην εποχή που χρονολογείται η επιγραφή, είχε περισσότερο στρατιωτικό χαρακτήρα – αναφέρονται, π.χ., έπαθλα για σαλπικτές, αγγελιαφόρους, ομάδες ευανδρίας και ευοπλίας – και δεν πρέπει να αφορούσε όλους τους Αθηναίους.

Την επόμενη μέρα, ενάτη του μήνα,

▲ *Ανάγλυφη ζωφόρος των μέσων του 1ου αι. π.Χ., εντοιχισμένη στη μεσοβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Ελευθερίου, τη Μικρή Μητρόπολη της Αθήνας. Η ανδρική μορφή αριστερά είναι η προσωποποίηση του μήνα Πυανοψιώνος· δίπλα ο «παις αμφιθαλής» με την «ειρεισιώνη» συμβολίζει τη γιορτή των Πυανοψιών· στη συνέχεια, ο νέος που πατά σταφύλια και κρατά κλαδί αμπελιού συμβολίζει τα Οσοφόρια· ακολουθεί γυναικεία μορφή με κόστη στο κεφάλι, πιθανώς μία αντιλήτρια των Θεομοφορίων· δεξιά, σκορπιός, το ζώδιο που αντιστοιχεί στον μήνα.*

◀ Σάτνροι στον τρύγο. Αιπικός μελανόμορφος αμφορέας του Ζωγράφου του Αραση. Περίπου 540 π.Χ. Würzburg, Martin von Wagner Museum (πηγή: Μ. Τιβέριος, «Αρχαία αγγεία», εκκ. 40. Εκδοτική Αθηνών, 1996).

γιορτάζονταν τα Στίνια, στα οποία τιμούσαν τη Δήμητρα και την Κόρη. Για το τυπικό της γιορτής οι πληροφορίες μας περιορίζονται αφενός στο ότι οι πρυτάνεις προσέφεραν θυσία στις δύο θεές εκ μέρους της βουλής και του δήμου, και αφετέρου στο ότι οι γυναίκες αντάλλασαν μεταξύ τους πειράγματα, ύβρεις και λοιδορίες. Αυτή η γνωστή και από άλλες γιορτές της Δήμητρας αισχρολογία είχε σκοπό να ενεργοποιήσει τις γονιμικές δυνάμεις της γης μέσω της μαγικής δύναμης των λέξεων.

Θεσμοφόρια

Τα Στίνια επισκιάστηκαν από τα Θεσμοφόρια, τη μεγάλη τριήμερη γιορτή προς τιμή των Θεσμοφόρων θεών, Δήμητρας και Κόρης, που γιορτάζονταν στην Αθήνα δυο μέρες αργότερα. Η γιορτή, αποκλειστικά γυναικεία, τελούσαν αυτήν την εποχή του έτους σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Στην Αθήνα η γιορτή άρχιζε στις ένδεκα Πυανοψιώνος. Η πρώτη μέρα ήταν η Ανοδος. Οι Αθηναίες ανηφόριζαν τη βορειοδυτική πλαγιά της Ακρόπολης για να καταλήξουν στο Θεσμοφόριο, το ιερό των Θεσμοφόρων θεών, που πρέπει να γειτνιάζε, αν δεν ταυτιζόταν, με το Ελευσίνιο, το παράρτημα του ιερού της Ελευσίνας στο άστυ. Η ανάβαση ήταν επίπονη, καθώς μετέφεραν ό,τι θα τους χρειαζόταν κατά την τριήμερη παραμονή τους στο ιερό. Την πρώτη μέρα έπρεπε να γίνουν όλες οι προετοιμασίες, να στήσουν τις σκηνές όπου θα κατέλυαν, να φτιάξουν τα στρώματά τους από ειδικά φυτά, ικανά να απομακρύνουν φίδια, αλλά και άλλα ενοχλητικά έντομα και ερπετά.

Η δεύτερη μέρα λεγόταν Νηστεία, εξαιτίας της αποχής από τροφή. Οι γυναίκες κατά τη διάρκειά της φρό-

νιζαν να έρχονται σε επαφή με τη γη, καθήμενες απευθείας στο χώμα, προκειμένου να ενεργοποιήσουν με αμεσότερο τρόπο τις γονιμοποιητικές δυνάμεις της. Η απομάκρυνση των γυναικών από τις οικογένειές τους δημιουργούσε αναστάτωση στην αθηναϊκή κοινωνία, με αποτέλεσμα να μη λειτουργούν αυτήν την ημέρα τα δικαστήρια και να μη συνέρχεται η βουλή. Ανάμεσα στις θεότητες που επικαλούνταν οι πιστές ήταν και η Καλλιγένεια, η θεά που βοηθούσε στην απόκτηση καλών απογόνων. Από αυτήν πήρε το όνομά της η τρίτη μέρα της γιορτής, κατά την οποία οι γυναίκες δεν παρακαλούσαν μόνο για τη γονιμότητα της γης αλλά και για τη δική τους ευτοκία, έφερναν στις θεές αναιμακτες προσφορές και θυσίαζαν χοίρο. Την ευθύνη της διοργάνωσης και της προμήθειας τροφής και χρημά-

των αναλάμβαναν δύο εύπορες γυναίκες από κάθε δήμο, οι λεγόμενες άρχουσες.

Κατά τη διάρκεια της Καλλιγένειας πρέπει να τελούνταν η πιο σημαντική ιεροπραξία της γιορτής: Σε κάποια προηγούμενη γιορτή της Δήμητρας, τα Σκίρα, ή ίσως, σύμφωνα με τη νεότερη άποψη της Simon, τα Στίνια, οι γυναίκες έριχναν χοιρίδια, μαζί με άλλα συμβολικά αντικείμενα, όπως ζυμαρένια ομοιώματα φιδιών, ανδρικών γεννητικών οργάνων και κουκουναριών, μέσα σε χάσματα γης των ιερών, τα λεγόμενα μέγαρα. Κατά τα Θεσμοφόρια, αγνές γυναίκες, οι λεγόμενες αντλήτριες, ανέσυραν τα υπολείμματα των χοιριδίων από τα μέγαρα, τα απέθεταν στους βωμούς του ιερού και στη συνέχεια τα σκόρπιζαν στα χωράφια προκειμένου να προκαλέσουν την ευφορία τους. Επειδή οι μαγικές γονιμι-

κές διαδικασίες δεν έπρεπε να παρεμποδίζονται με κανενός είδους δεσμά, έλυναν κατά τη διάρκεια της γιορτής τα δεσμά των φυλακισμένων. Οι θεσμοί που έδωσαν το όνομα στη γιορτή ήταν, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, «αυτά που είχαν κατατεθεί» στα μέγαρα και τα ανέσυραν οι αντλήτριες, ενώ υπάρχει και η άποψη ότι ήταν οι νόμοι που έφερε η Δήμητρα στους ανθρώπους για να πορίζονται την τροφή.

Το γεγονός ότι τα Θεσμοφόρια ήταν η γιορτή μιας κλειστής ομάδας, και μάλιστα των γυναικών, έδωσε λαβή για σκωπτικά σχόλια στους αρχαίους συγγραφείς, σε σχέση, για παράδειγμα, με τη νηστεία της δεύτερης μέρας ή την κρυφή κατανάλωση κρασιού από τις γυναίκες, με αποκορύφωμα βέβαια τις Θεσμοφοριάζουσες, μέσα στον ξέφρενο κύκλο των οποίων τοποθετεί τη δράση της κωμωδίας του ο Αριστοφάνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- L. Deubner, *Attische Feste* (1932).
 H.W. Parke, *Festivals of the Athenians* (1977).
 E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary* (1983).
 Για την επιγραφή των Σαλαμινίων: W.S. Ferguson, *Hesperia* 7, 1938, 1 κε.
 Για την Αθηνά ως θεά του τρύγου: S. Fritzius, *Athena beim Weinlesefest, Hefte des archaologischen Seminars der Universität Bern* 17, 2000, 15 κε.

◀ Δύο όψεις ατικής μελανόμορφης ληκύθου, με παράσταση πομπής πέντε γυναικών. Πιθανότατα πρόκειται για τις αντλήτριες των Θεσμοφορίων. Η πρώτη και η τελευταία κρατούν δάδες, οι υπόλοιπες μακριά κλαδιά, ενώ ταυτόχρονα φέρον στο κεφάλι τους λίκνο η μία και κίσση οι δύο που ακολουθούν. Παλέρμο, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (πηγή: L. Deubner, *Archaeologischer Anzeiger* 1936, 338 εκκ. 1-3.)

«Εργα και Ημέραι» - «Φάσεις απλανών...»

ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΗ του φθινοπώρου μέλημα του καλού γεωργού είναι η προετοιμασία της σποράς. Ο Ησίοδος, στο *Εργα και Ημέραι*, συμβουλεύει τον αδελφό του Πέρση, μόλις δροσίσει ο καιρός, καθώς αρχίζουν οι φθινοπωρινές βροχές, να κόψει ξύλα και να κατασκευάσει τροχοφόρο αλέτρι. Μάλιστα να ετοιμάσει δύο αλέτρια, ένα μονοκόμματο και ένα κομματιαστό, ώστε αν σπάσει το ένα, αμέσως να βάλει το άλλο πίσω από τα βόδια. Να φτιάξει το τιμόνι από ξύλο δάφνης και φτελιάς, το αλετροπόδι από δρυ, και το σταβάρι από πουρνάρι, για να είναι ανθεκτικά. Να ζευξεί ένα ζευγάρι βόδια εννιαχρονίτικα, που τότε βρίσκονται στην ακμή τους, και να βάλει ένα σαραντάχρονο άνδρα, που έχει μυαλό για δουλειά, να οργώσει το χωράφι με αυτά (στ. 414 κ.ε.).

Η αποδημία των γερανών, που ο Αιλιανός (*Περί ζώων* 3, 1) την τοποθετεί τον Οκτώβριο, «φθινοπώρου ήδη μεσούντος», είναι το σημάδι για την έναρξη των εργασιών της σποράς (στ. 448 κ.ε.): «Να έχεις τον νου σου, όταν ακούσεις τη φωνή του γερανού, που κράζει κάθε χρόνο ψηλά από τα σύννεφα. Αυτός δίνει το σύνθημα της σποράς και δείχνει ότι ήλθε ο βροχερός χειμώνας (...) Και μόλις πρωτοφανεί ο καιρός της σποράς για τους θνητούς, τότε πια να ριχθείς στη δουλειά μαζί με τους δούλους και συ, οργώνοντας ξερή και νοτερή γη στην εποχή του οργώματος, αρχίζοντας από νωρίς τα χαράματα, για να γεμίσουν τα χωράφια σου καρπό (...) Και να προσεύχεσαι στον χθόνιο Δία και στην αγνή Δήμητρα να είναι μεστό, σαν ωριμάσει, το ιερό σιτάρι της Δήμητρας, όταν πρωταρχίζεις το όργωμα, τότε που, κρατώντας με το ένα χέρι την άκρη του κερουλάτη, κεντάς με τη βουκέντρα την πλάτη των βοδιών που τραβούν τη σφήνα του ζυγού. Κι ο μικρός δούλος ξοπίσω, κρατώντας σκαλιστήρι, ας δίνει κόπο στα πουλιά σκεπάζοντας βαθειά τον σπόρο.» (Εκδ. Πάπυρος, μτφρ. Σπ. Φίλιππα).

(Φράζεσθαι δ', εὐτ' ἂν γερανοῦ φωνὴν
επακούσης/ υψόθεν εκ νεφέων ενιαύσια
κεκληγυίης, / ἢ τ' ἀρότιό τε σῆμα φέρει
καὶ χείματος ὥρην/ δεικνύει ομβρηροῦ'
(...) Εὐτ' ἂν δε πρῶτιστ' ἄροτος θνητοῖσι
φανήη, / δη τότε' εφορμηθῆναι ομῶς
δμῶές τε καὶ αὐτός/ αὐὴν καὶ διερὴν ἀρό-
ων ἀρότιο καθ' ὥρην, / πρωὶ μάλα σπεύ-
δων, ἵνα τοι πλήθωσιν ἀρουραὶ (...)
Εὐχεσθαι δε Δίι χθονίωι Δημήτερί θ' αγνήι/
εκτελέα βρίθην Δημήτερος ἱερὸν ακτήν,
αρχόμενος τα πρῶτ' ἀρότου, ὅτ' ἂν
ἄκρον ἐκέτλης/ χειρὶ λαβῶν ὄρηκα βο-
ῶν ἐπὶ νῶτον ἱκπαί/ ενδρουν ἐλκόντων
μεσάβων. Ο δε τυτθός ὀπισθε/ δμῶος
ἔχων μακέλην πόνον ὀρνίθεσσι τιθείη/
σπέρμα κατακρύπτων.)

Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, στο έργο του *Φάσεις απλανών και επισημασιών* (2ος αι. μ. Χ.) αναφέρει λακωνικώς τα

αστρονομικά και μετεωρολογικά φαινόμενα που παρατηρούνται τον αιγυπτιακό μήνα *Φαωφί* (Οκτώβριο – 1η Φαωφί = 28 Σεπτεμβρίου).

Αστρονομικά

Ανατέλλουν εῶσι (το πρωί): ο Αρκτούρος (α Βώτου) στις 3-6 Φαωφί και ο λαμπρός του Βορείου Στεφάνου στις 6-27. Μάλιστα επιτέλλει εῶος ο Στάχης (α Παρθένου) στις 7-9.

Ανατέλλουν εσπέριοι: η Αἰξ (α Ηνιόχου) στις 7-22, και ο εν τω επομένω ὦμω του Ηνιόχου στις 7-30.

Δύουν εῶσι: ο κοινός Ιππου (Πήγασου) και Ανδρομέδας στις 2-5· ο λαμπρός του Ορνίθου στις 3 και ο ἔσχατος του Ταύρου στις 6.

Δύουν εσπέριοι: ο Αρκτούρος στις 18-26 και ο Κάνωβος στις 24.

Μετεωρολογικά

Ζέφυρος ἢ νότος στις 1 (Αιγύπτιοι), 2 (Ιππαρχος), 21 και 23 (Αιγύπτιοι) Φαωφί.

Ζέφυρος ἢ λίβας (Αιγύπτιοι) στις 12. Υετός (ραγδαία βροχή) στις 4 (Φίλιππος) και 5 (Εὐδοξος, Μπτρόδωρος).

Χειμάζει (καταιγίδα, θύελλα) στις 4 (Ευκτῆμων), 8 (Δημόκριτος), τρικυμία στις 28, και σφοδρή θύελλα στις 30 (Αιγύπτιοι).

Ομβρος (συνεχῆς βροχή) στις 6 (Αιγύπτιοι, Καίσαρ).

Βοριάς στις 9 (Αιγύπτιοι).
Νοτιάς στις 10 (Ιππαρχος).
Αππλιώτης στις 12 (Ιππαρχος).
Βοριάς και λίβας στις 17 (Αιγύπτιοι).
Μεταβολή ανέμων και βροντές στις 18 (Εὐδοξος).

Ημερήσια βροχή στις 21 και 23 (Αιγύπτιοι).

Μεταβλητοὶ ἄνεμοι στις 25 (Αιγύπτιοι).

Καιρός ἀνάμικτος στις 28 (Ευκτῆμων, Κάλλιππος).

Επισημαίνει: στις 1 (Ιππαρχος), 2 (Εὐδοξος, Ευκτῆμων), 5 (Ευκτῆμων), 12 (Εὐδοξος), 21 και 23 (Δοσίθεος), 26 (Εὐδοξος), 27 (Αιγύπτιοι, Κάλλιππος), 28 (Μπτρόδωρος) Φαωφί.

Ο καιρός της σποράς αρχίζει στις 8 Φαωφί (= 5 Οκτωβρίου).

Μ. Κ. Παπαθανασίου

▼ Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος παρατηρεί τον ορανό. *Ανάγλυφο του Ανιρέα Πισάνο (14ος αι.). Φλωρεντία, Μουσείο Ντιούμο.*

Ο άγιος Δημήτριος

Τον **ΤΙΤΟΥ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ**

Ιστορικού Τέχνης
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΠΑΛΙΚΑΡΙΑ που πορεύονται προς μεγάλους κινδύνους με στόχο να τους εκμηδενίσουν και να λυτρώσουν μια κοινωνική ομάδα, και, κατόπιν τούτου, αφηρωίζονται υπάρχουν στη συλλογική μνήμη κάθε κοινωνίας. Από τις πρωιμότερες εποχές ως την εποχή μας, τα παλικάρια αυτά πλουτίζουν, με τη χάρη τους και τη συγκίνηση που προκαλούν, την παγκόσμια λογοτεχνική και εικαστική παράδοση, η οποία τους έχει στο μεταξύ προικίσει με διαχρονικά χαρακτηριστικά. Οι διαχρονικοί αυτοί ήρωες είναι καταρχήν και κυρίως στρατιώτες.

Τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των ηρώων αυτών διαμορφώνονται στον ύστερο ελληνορωμαϊκό κόσμο. Από τότε έχει διανυθεί μακρύς δρόμος, που περνά από το Βυζάντιο και τα παλικάρια του, τα οποία κληρονομούν χαρακτηριστικά από τους προκατόχους τους, ήρωες ή θεούς, και δημιουργούν στερεότυπα τόσο ισχυρά, ώστε να περνούν ακέραια στη σύγχρονη εικονογραφία, όπως δείχνει μια ρωσική αφίσα του 1918, που εικονίζει πάνω σε ένα στρο ουρανό τον Λέοντα Τρότσκι έφιππο, με στρατιωτική εξάρτηση και ασπίδα διακοσμημένη με το σφυροδρέπανο, να εξουδετερώνει με το δόρυ του έναν δράκοντα με ημίψηλο, στο σώμα του οποίου είναι γραμμένη στα ρωσικά η λέξη «Αντεπανάσταση».

Τα παλικάρια αυτά, όπως και πολλοί προκάτοχοί τους, σκοτώνουν δράκους. Το θέμα της δρακοντοκτονίας, όπου ένας άγιος εξουδετερώνει τον δράκοντα, εμφανίζεται συχνά, τόσο στη βυζαντινή λογοτεχνία όσο και στη βυζαντινή τέχνη. Παρ' όλο που ο πυρήνας της ιστορίας προέρχεται από παλαιότερο μυθικό υλικό, στο Βυζάντιο παίρνει συγκεκριμένο σχήμα δράσης, όπου πρωταγωνιστεί ένας ήρωας-άγιος από την τάξη των στρατιωτικών. Αυτό το σχήμα διαφοροποιείται ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Έτσι, στις πρώιμες παραλλαγές του Βίου του αγίου Θεοδώρου, η συνάντηση του ήρωα-αγίου με τον δράκοντα είναι τυχαία· η σύγκρουσή τους αιτιολογείται από την άμυνα του αγίου στην επίθεση του δράκοντα στο δημόσιο χώρο που λυμναιείται ο τελευταίος. Σε μεταγενέστερες παραλλαγές ο Θεόδωρος κινητοποιείται από το καθήκον του να προστατέψει από τον δράκοντα την κοινότητα, η οποία αυτή τη φορά ορίζεται ως ιδιοκτησία μιας ευγενούς κυρίας. Πρέπει να σκοτώσει τον δράκοντα, φορέα αταξίας, και να επαναφέρει την τάξη. Ο ήρωας-άγιος ανήκει εδώ στην ίδια κοινωνική ομάδα με τον εκπρόσωπο-ιδιοκτήτη της. Ο δρακοντοκτόνος Γεώργιος εικονίζεται πάντοτε έφιππος, ντυμένος με τη στρατιωτική του ενδυμασία να τιθασσεύει τον δράκο, σώζοντας από βέβαιο θάνατο την κόρη του βασιλιά. Στους Βίους του αγίου Γεωργίου αναφέρεται ότι η υπόλοιπη νεολαία της πόλης είχε ήδη καταβροχθιστεί από τον δράκοντα. Ο ήρωας-άγιος, ωστόσο, δεν είχε εμφανιστεί στις θυσίες που προηγήθηκαν, αδιαφορώντας ουσιαστικά για τη ζωή πολλών παιδιών που δεν είχαν την τύχη να είναι βασιλόπουλα.

Όταν, το 971 στη Δρίστρα, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τζιμισκής είχε να αντιμετωπίσει τις φάλαγγες των

▲ Άγιος Δημήτριος, φορητή εικόνα, αρχές 13ος αι., Μόσχα, Πανακωθήκη Τρετιάκον. Ένθρονος με στρατιωτική ενδυμασία, έτοιμος να βγάλει το σπαθί από τη θήκη του, εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος σε μια σειρά από έργα, που όλα ακολουθούν ένα κοινό εικονογραφικό πρότυπο, αυτό της κατ' εσχόλην Λατρενικής εικόνας του αγίου. Μολονότι ένθρονος, ο άγιος βρίσκεται σε ερηγήγορη προκειμένου να προστατεύσει την επικράτειά του από κάθε επιβολή.

Ρώσων, εμφανίστηκε στη μάχη ένας άγνωστος έφιππος, που διέλυσε τις εχθρικές δυνάμεις. Θεωρήθηκε πως ήταν ένας από τους δύο αγίους Θεοδώρους, προστάτες του Ιωάννη Τζιμισκή. Σύμφωνα με την αφήγηση του Ιωάννη Σκυλίτση, την παραμονή της μάχης, μια σεβάσμια γυναίκα που έβλεπε οράματα είδε την Παναγία να ομιλεί με έναν στρατιώτη και να του λέει: Κύριε Θεόδωρε, ο δικός μου και δικός σου Ιωάννης κινδυνεύει και σπεύσε να τον βοηθήσεις. Ο αυτοκράτορας, για να τιμήσει τον άγιο και να ξεπληρώσει τη βοήθεια που του προσέφερε, γκρέμισε

και άλλα παλικάρια

τον παλιό ναό του στα Ευκάνεια, όπου υπήρχε η λάρνακα του αγίου, και έκτισε στη θέση του έναν άλλο, περιλαμπρο, μετονομάζοντας τα Ευκάνεια σε Θεοδωρούπολη, με αποτέλεσμα τη ραγδαία εξάπλωση της λατρείας του αγίου Θεοδώρου του στρατηλάτη.

Διακόσια χρόνια αργότερα τα πράγματα φαίνεται να έχουν αλλάξει. Στη νίκη στη Δρίστρα, το 971, που αποδόθηκε στον άγιο Θεόδωρο, αντιπαραβάλλεται η άτυχη εκστρατεία του Μανουήλ Κομνηνού στη Μικρά Ασία και η ήττα του στα Μυριοκέφαλα το 1176, που αποδόθηκε στη νωθρότητα και αδιαφορία των αγίων Θεοδώρου και Γεωργίου. Ο Νικήτας Χωνιάτης αφηγείται ότι στον ναό της Παναγίας Κυριώτισσας στην Κωνσταντινούπολη, κάποιος άκουσε πάλι την Παναγία να ανησυχεί: Ο βασιλιάς βρίσκεται σε τρομερούς κινδύνους. Και ποιος θα πάει να τον συνδράμει; Και όταν μια φωνή ακούστηκε να λέει, Να πάει ο Γεώργιος, η Παναγία είπε: Αυτός είναι νωθρός. Και όταν πάλι η φωνή είπε να πάει ο Θεόδωρος και αποτάθηκε σε αυτόν χωρίς αποτέλεσμα, απελπισμένη η Παναγία είπε πως κανείς από αυτούς δεν θα προλάβει το κακό που έρχεται.

Ός προς την κοινωνική τους συμπεριφορά, τόσο ο άγιος Θεόδωρος όσο και ο άγιος Γεώργιος λειτουργούν με ιδιόρρυθμο και αμφιλεγόμενο τρόπο. Τα θαύματα του κύκλου του αγίου Θεοδώρου εγγράφονται σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει επεισόδια στα οποία ο ήρωας-άγιος εμφανίζεται ως προστάτης της κοινότητας από τους εξωτερικούς της εχθρούς. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει επεισόδια εξαρτημένα από τη συμπεριφορά του αγίου Θεοδώρου στον ναό του στα Ευκάνια του Πόντου. Οι παρεμβάσεις του αγίου στα επεισόδια αυτά αφορούν κυρίως θέματα υπεξαίρεσης τιμαλφών ή περιουσιακών στοιχείων που ανήκουν στον ναό ή σε ιδιώτες. Στις περιπτώσεις όπου υπεξαίρονται αντικείμενα που προορίζονται για τον άγιο ή τιμαλφή από τον ναό του, ο Θεόδωρος αναγκάζει τον δράστη να τα επιστρέψει στο διπλάσιο. Άλλοτε εμφανίζεται ως συνεργός στην κλοπή με το αζημίωτο και άλλοτε εμφανίζεται ως προστάτης του κλέφτη. Στο τελευταίο επεισόδιο της Συλλογής των θαυμάτων του αγίου Θεοδώρου αναφέρεται ότι ο άγιος έχει την ικανότητα να αποκαλύπτει τους κλέφτες και τους δούλους που φεύγουν κρυφά από τα αφεντικά τους, επιβάλλοντας στον ιδιοκτήτη που ζητά τη συνδρομή του την υποχρέωση να αγοράσει θαυματουργές σφραγίδες που πωλούνται στον ναό. Στην περίπτωση αυτή ο άγιος παίρνει σαφώς το μέρος της άρχουσας τάξης. Σε αυτές τις καθημερινές ιστορίες, ο άγιος παρουσιάζεται ως ικανός επιχειρηματίας που δεν δειλιάζει να καλύψει και κάποια έκτροπα οικονομικής φύσης, τις περισσότερες φορές προς όφελός του. Οι ιστορίες στα θαύματα συντελούν σε μια αντιστροφή της ηρωικής και φιλόανθρωπης φυσιογνωμίας του αγίου, όπως περιγράφεται στο επεισόδιο της δρακοντοφονίας.

Στη Συλλογή των θαυμάτων του αγίου Γεωργίου αναφέρονται επίσης θαύματα που τον παρουσιάζουν ως δεινό επιχειρηματία και αντιστοιχούν στην τελευταία κατηγορία θαυμάτων του αγίου Θεοδώρου. Σε ένα από τα θαύματα ο άγιος απαιτεί και παίρνει από τρεις εμπόρους την υπέρογκη πληρωμή του σε κανονικό νόμισμα και όχι σε υποτιμημένο, εξωθώντας τους να του πουν: Αϊ Γιώργη, ακριβάς πουλάς τα σφουγγάτα σου κι εμείς από σένα δεν αγοράζομε ξανά. Εμφανίζεται λοιπόν ο Γεώργιος, όπως και

► *Άγιος Θεόδωρος ο Βαθυριάκης, βυζαντινή εικόνα από οβάλ, 12ος αι. Μουσείο Ermitage. Μολονόι ο άγιος Θεόδωρος έχει άλογο, δεν εικονίζεται έφημος αλλά ακοντίζει τον δράκοντα πατώντας στο έδαφος, ενώ το άλογό του είναι δεμένο στο δένδρο που βρίσκεται δίπλα του. Στις αρχαιότερες εικονίσεις του ο άγιος εικονίζεται ως απλός οστραιώτης χωρίς άλογο. Εφημος ή με άλογο παριστάνεται σε μεταγενέστερες εικονίσεις, δηλώνοντας την ενγενική καιαγωγή του και σννδέοντας την αρετή του με την άρχουσα τάξη.*

◄ *Λέων Τρότσκν, ρώσικη αφίσα, 1918. Η αφίσα προπαγανδίζει την ιδέα ότι ο Τρότσκν, που μετά την επανάσταση τον Οκτωβρίου 1917 οργάνωσε τον Κόκκινο Στρατό, θα εκμηδένιζε με το όπλο του αυτό την αντεπανάσταση τον Κεφαλαίων. Ο δημιουργός της αφίσας, απενθνόμενος στις λαϊκές μάζες, αποδίδει στον Τρότσκν χαρακτηριστικά λαϊκού ήρωα άμεσα αναγνωρίσιμα, αντί τον αγίον Γεωργίου.*

◀ **Άγιος Γεώργιος, αργυρεπίχρση εικόνα, 15ος αι, Μουσείο Ermitage. Αποτροπαική κεφαλή Μέδουσας(;) από αγάτη έχει χρησιμοποιηθεί ως πρόσωπο του αγίου. Το επεισόδιο της δρακοντοκτονίας εισάγεται στη βιογραφία του αγίου Γεωργίου από τον 11ο αι. και την ίδια εποχή χρονολογούνται οι πρώτες εικαστικές του αποδόσεις, όμως ούτε στο πρόσωπο του ήρωα-αγίου ούτε στο πρόσωπο του δράκοντα ενσαρκώνονται πάντοτε οι ίδιες κοινωνικές δυνάμεις.**

ο Θεόδωρος, ως έξυπνος επιχειρηματίας που ξέρι πώς να αυξήσει την περιουσία του, πώς να κάνει παζάρια και πώς να παίρνει την ανταμοιβή του με το παραπάνω.

Αυτές οι εικόνες καθημερινής ζωής των αγίων Θεοδώρου και Γεωργίου ταιριάζουν με τις μεταγενέστερες παραλλαγές του επεισοδίου του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου. Ο ήρωας-άγιος, αφού σώζει τη βασιλοπούλα και εισέρχεται στην πόλη με τον δράκοντα, έχοντας ξεγελάσει τους κατοίκους της, τους αναγκάζει να πιστέψουν στον Θεό, με την απειλή ότι εάν δεν δεχτούν θ' αφήσει τον δράκοντα να τους φάει όλους. Η όχι και τόσο άμεμπτη διαγωγή του ήρωα-αγίου Γεωργίου εμφανίζεται πιο έντονα στις μικρασιατικές παραλογές με την ανδρειωμένη λυγερή, όπου η αρχοντοπούλα, ντυμένη με ανδρικά ρούχα, ανακαλύπτεται στη μάχη εναντίον των Σαρακηνών και κυνηγημένη καταλήγει σε ναό του αγίου Γεωργίου, όπου πείθει τον άγιο να την κρύψει, τάζοντάς του μια ορισμένη ποσότητα κεριού, λιβανιού και λαδιού. Ο Σαρακηνός διώκτης της παρακαλεί με τη σειρά του τον άγιο να του τη φανερώσει, τάζοντάς του πολλαπλάσιες ποσότητες από τα παραπάνω. Και ο χριστιανός άγιος, που ως δρακοντοκτόνος συμβολίζει την κατατρόπωση των απίστων, στην περίπτωση αυτή ενδίδει στην πλουσιοπάροχη προσφορά του αλλόπιστου και του φανερώνει την κοπέλα, όμως με τρόπο πονηρό, προσπαθώντας να μη γίνει αντιληπτή η προδοσία του: «*Και με το στόμα τούλεγεν εγώ κόρην δεν έχω και με τα μάτια τούγγεφεν εδώ είναι η κόρη*». Ο Σαρακηνός αρπάζει την ανδρειωμένη λυγερή κι εκείνη καταριέται τον άγιο για την

προδοσία και την παραδοπιστία του: «*Αϊ μου Γιώργη, αφέντη μου, τρικάμαρέ μου αφέντη, /εσύ εσπληνίστης τα πολλά, μη χάσεις και τα λία. /Του χρόνου σταύλο να σε δω, του χρόνου σταυλοδέτη, /και να διαβώ και εγώ από δω, να δέσω το άλογό μου*».

Ο άγιος Δημήτριος ήταν ένας άγιος πιο φρόνιμος από τους προηγούμενους. Δεν τριγυρίζει σκοτώνοντας δράκους και άγρια θηρία, ούτε σώζει βασιλοπούλες, αλλά μένει συνεχώς στην πόλη του και την προστατεύει. Ο Δημήτριος, που πολύ αργά φόρεσε στις εικονίσεις του στρατιωτική στολή, έχει έναν και μοναδικό ρόλο: την προστασία της Θεσσαλονίκης στο διπνεκές. Στην εικαστική απόδοση του επεισοδίου με τον άγιο Δημήτριο και τον Βούλγαρο πολιορκητή της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Ασάν, ο άγιος, σύμφωνα με τα μεσοβυζαντινά ιδεώδη –ανδρεία, ιπποτισμό, γενναιότητα–, δεν σκοτώνει τον Βούλγαρο ηγεμόνα στον ύπνο του, όπως αναφέρεται στα κείμενα, αλλά του δίνει τη δυνατότητα να πολεμήσει μαζί του και να αμυνθεί, χωρίς, φυσικά, το τέλος της ιστορίας να αλλάζει. Ετσι, ο άγιος εικονίζεται έφιππος με στρατιωτική περιβολή να ακοντίζει τον Ιωάννη Ασάν, που είναι ντυμένος επίσης με στρατιωτική περιβολή. Είναι προφανές ότι για να απεικονίσουν το επεισόδιο οι Βυζαντινοί καλλιτέχνες δανείστηκαν τα απαραίτητα στοιχεία από τον άγιο Θεόδωρο, τον πιο παλιό δρακοντοκτόνο άγιο του Βυζαντίου, αντικαθιστώντας μόνο τα χαρακτηριστικά της μορφής του αγίου και το όνομά του με εκείνα

του Δημητρίου, ενώ μεταμόρφωσαν τον δράκοντα σε ιστορικό πρόσωπο, στον Ιωάννη Ασάν ή Σκυλογιάννη.

Σε ένα από τα θαύματα του αγίου, ένας συγγενής του επάρχου της Θεσσαλονίκης επισκέπτεται τον ναό του αγίου Δημητρίου και παρακαλεί τον υπεύθυνο του κιβωρίου να το ανοίξει για να προσκυνήσει την ιερή λάρνακα. Ανοίγοντας το κιβώριο είδε, εκτός από τη λάρνακα, και τον ίδιο τον άγιο με υπατική ενδυμασία καθισμένο σε πολυτελή χρυσό θρόνο, ενώ σε ένα δεύτερο, αργυρό θρόνο είδε μια γυναικεία μορφή, η οποία σηκώθηκε για να βγει από το κιβώριο. Ο άγιος την άρπαξε τότε από το χέρι και την ανάγκασε να καθίσει στη θέση της λεγοντάς της: Για τον Θεό, μη βγεις και μην αφήσεις την πόλη, ιδίως τώρα που σε έχει περισσότερο ανάγκη από ποτέ. Ρωτώντας ο πιστός τον υπεύθυνο ποια είναι εκείνη η γυναίκα, έλαβε την απάντηση ότι πρόκειται για τη συγκάτοικο του αγίου, την κυρία Ευταξία (προσωποποίηση της τάξης), που την έστειλε ο Θεός στον μάρτυρα εδώ και πολύ καιρό, και που ο άγιος δεν επιτρέπει να εγκαταλείψει τη θέση της και την πόλη. Σε μεταγενέστερη παραλλαγή του ίδιου θαύματος ο επισκέπτης βλέπει μέσα στο κιβώριο τον άγιο με στολή στρατιωτικού αξιωματικού να κάθεται σε βασιλικό θρόνο κρατώντας ξίφος. Στο θαύμα αυτό περιγράφεται η λατρευτική εικόνα του αγίου που βρισκόταν μέσα στο κιβώριο. Η ευρύτατη διάδοση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου του αγίου δηλώνει ότι οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, οι βασιλιάδες των σλαβικών φύλων και η γαλντοτάτη δημοκρατία της Βενετίας, εκτιμώντας την ικανότητά του να διοικεί και να προστατεύει μια μεγάλη πόλη όπως η Θεσσαλονίκη, προσπάθησαν με πολλούς τρόπους να τον προσεταιριστούν και να εξασφαλίσουν τη διαχείριση των πραγμάτων τους από το στιβαρό και αξιο χέρι του.

Ο άγιος Δημήτριος διατηρεί πάντοτε την αποκλειστική σχέση με την πόλη της Θεσσαλονίκης, την υψηλή του κοινωνική υπόσταση και τον θετικό χαρακτήρα της προσωπικότητάς του. Από τη στιγμή που εμφανίζεται στην ιστορία είναι ήδη ριζωμένος σε ένα από τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας και φέρει το αξίωμα του ύπατου, είναι δηλαδή μέλος της ρωμαϊκής αριστοκρατίας. Με το πέρασμα του χρόνου οι δεσμοί αυτοί του αγίου Δημητρίου γίνονται ισχυρότεροι και περιπλοκότεροι, και δεν του επιτρέπουν μετακινήσεις ή αλλαγές ταυτότητας. Ο Δημήτριος παρέμεινε προσπλωμένος στην πόλη του και στην ανώτερη πηγή της τάξης του, ένας βαθύτατα κοσμοπολίτης άγιος, διατηρώντας όλα τα στοιχεία ενός εκπροσώπου του κρατικού μηχανισμού που ξέρι να διοικεί με τον καλύτερο τρόπο. Οι προσπάθειες να μεταφυτευθεί η λατρεία του σε άλλους τόπους είναι ολιγάριθμες, πολύ συγκεκριμένες και πάντοτε συνδεδεμένες με τη διαχειριστική κεντρική εξουσία. Αντίθετα, οι δύο άλλοι στρατιωτικοί άγιοι Θεόδωρος και Γεώργιος αναπτύσσουν σχέσεις με διάφορους τόπους, αλλάζουν κοινωνική στάθμη (πάντοτε βέβαια μέσα στους κόλπους του στρατού) και μεταβάλλουν τον χαρακτήρα τους, που μπορεί να κλιμακώνεται από το ύψιστο ιπποτικό ιδεώδες ως το επίπεδο ταπεινών οικονομικών συναλλαγών. Η πρωτεύει της προσωπικότητας ερμηνεύεται από το γεγονός ότι τόσο ο Γεώργιος όσο και ο Θεόδωρος κατάγονται από επαρχιακές πόλεις της Μικράς Ασίας και είναι αρχικά χαμηλής κοινωνικής προέλευσης, έστω και αν, με την πάροδο του χρόνου, τους διεκδικούν οι ανώτερες, ή και ανώτατες ακόμη, κοινωνικές ομάδες. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δύο εμφανίζονται πάντοτε ως πλάνητες, είτε είναι πεζοί είτε είναι έφιπποι. Η καταγωγή και η εξέλιξή τους δεν δημιουργεί αντιπαλότητες με άλλους τόπους ή άλλα κοινωνικά σύνολα που θα ήθελαν να τους διεκδικήσουν ή να ταυτισθούν μαζί τους, με αποτέλεσμα οι δύο αυτοί άγιοι, και κυρίως ο Γεώργιος, να λατρεύονται σε πολλούς τόπους μέσα και έξω από την αυτοκρατορία, ενώ οι ιδιότητες που τους αποδίδονται ταιριάζουν κατά περίπτωση σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. ✂

Δύο άγιοι, μία λατρεία

Τον **ΒΙΤΑΛΗ ΖΑΪΚΟΦΣΚΙ**

Φιλολόγος-Ερευνητή
των Παν/μίων του Κιέβου,
Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΕΟΡΤΗ του αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου με το παλιό ημερολόγιο, που ακολουθούν οι ορθόδοξοι Σλάβοι) σημαδεύει για τους Σλάβους, όπως και για τους Έλληνες, το τέλος του καλοκαιριού και την αρχή του χειμώνα: «Έρχεται ο άγιος Δημήτριος καβάλα στ' άσπρο άλογο», λέει μια σερβική παροιμία. Οι Ρώσοι λένε πως «Τη μέρα του αγίου Δημητρίου ο χειμώνας σκαρφάζεται στο φράχτη» και οι Βούλγαροι πως την ημέρα αυτή ο «μπάρμπα Δημήτριος» τινάζει τα άσπρα γένια του κι απ' αυτά πέφτει το πρώτο χιόνι. Πραγματικά, τις μέρες εκείνες εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια του χειμώνα: αρχίζουν να αχνοτρέμουν τα άστρα, πέφτει η πρώτη πάχνη κ.ά.

Και στο λαϊκό καλαντάρι των Σλάβων η εορτή του αγίου Δημητρίου συσχετίζεται με την εορτή του αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου/6 Μαΐου με το παλιό ημερολόγιο), όπως, εξάλλου, αδελφικά δεμένοι, αν και άσχετοι μεταξύ τους, παρουσιάζονται συχνά οι δύο άγιοι και στην αγιογραφία. Η σύνδεση αυτή έχει μακρά παράδοση. Στο Βυζάντιο οιστρατιώτες λάτρευαν τους δύο άγιους σαν έναν, με το όνομα Δημογεώργιος, που συμβόλιζε τον ήλιο κατά τις τροπές του της άνοιξης και του φθινόπωρου. Σύμφωνα με τον Ρώσο ιστορικό D. Shestakov, οι άγιοι αυτοί αντικατέστησαν τους αρχαίους Καβείρους. Σημαντικό ρόλο στην ένωση των δύο αγίων έπαιξε πετυμολογία των ονομάτων τους: Γεώργιος, από τις λέξεις «γη» και «έργον» Δημήτριος, από το όνομα της αραιοελληνικής θεάς της γεωργίας και της γονιμότητας Δήμητρας. Στην αγιογραφία οι άγιοι απεικονίζονται μαζί τουλάχιστον από τον 9ο αιώνα.

Οι λαοί της Βαλκανικής μοίραζαν το έτος από τη γιορτή του ενός αγίου (το ήμισυ του έτους του αγίου Γεωργίου) μέχρι τη γιορτή του άλλου (το ήμισυ του έτους του αγίου Δημητρίου): «Ο άγιος Γεώργιος φέρνει το καλοκαίρι, και ο άγιος Δημήτριος το χειμώνα», έλεγαν οι Βούλγαροι και η επόμενη μέρα και των δύο εορτών λεγόταν *gazpus*, «διάλυση, απόλυση». Η γιορτή του αγίου Δημητρίου σηματοδοτούσε τη λήξη των καλοκαιρινών συμφωνιών και την εξόφληση των κρεών, οι εργοδότες πλήρωναν τους εργάτες τους για τη μισή χρονιά κι έκλειναν καινούργιες συμφωνίες για την επόμενη περίοδο. «Η ημέρα του αγίου Δημητρίου δένει και λύνει», λένε στη Β.Α. Σερβία.

Οι δύο γιορτές ήταν επίσης τα όρια των κτηνοτροφικών εργασιών: του αγίου Γεωργίου ξεκινούσαν τα κοπάδια για τα καλοκαιρινά βοσκοτόπια, του αγίου Δημητρίου κατέβαιναν στα χει-

μαδιά. Και οι δύο άγιοι θεωρούνται προστάτες των κτηνοτρόφων και των ζώων και τιμούσαν τις γιορτές τους με πανηγύρια, γλέντια, χορούς και δημοτελείς θυσίες ζώων (κουρμπάνια).

Κατά τη σλάβικη λαϊκή πίστη, στις 23 Απριλίου, ο άγιος Γεώργιος, ως φύλακας των λύκων, τους «κλείνει» τα στόματα, επιτρέποντάς τους να τρώνε μόνο καθορισμένα από αυτόν ζώα, ενώ του αγίου Δημητρίου οι λύκοι «λύνονται» και αρπάζουν ζώα αδιακρίτως. Έτσι, την ημέρα αυτή οι κτηνοτρόφοι, για να ξορκίσουν τις επιθέσεις των λύκων, απέφευγαν αυστηρά κά-

θε εργασία σχετική με το μαλλί και την ύφανσή του. Στους Σέρβους και τους Βούλγαρους το έθιμο τηρούνταν και για την προστασία των σπιτιών από τα ποντίκια: την επαύριο του αγίου Δημητρίου, που την ονόμαζαν *Mitron dan* (μέρα του Αϊ-Δημητρίου), τιμού-

σαν τον άγιο Νέστορα, «μαθητή» του αγίου Δημητρίου, που, σύμφωνα με τον θρύλο, σκότωσε τον δράκοντα από τον οποίο έβγαιναν τα ποντίκια, τα φίδια και άλλα χθόνια ζώα.

Οι μέρες των αγίων Δημητρίου και Γεωργίου, που σηματοδοτούν το τέλος ή την αρχή σημαντικών χρονικών περιόδων (σύνορα στον χρόνο), έχουν και άλλα χαρακτηριστικά του ιερού χρόνου των ανοικτών «συνόρων των κόσμων». Οι Βούλγαροι πίστευαν πως τη νύχτα της παραμονής των δύο εορτών οι μάγισσες μπορούσαν να κατεβάσουν το φεγγάρι στη γη και, μεταμορφωνόντάς το σε αγελάδα, να το αρμέξουν. Διαδεδομένη σε όλους τους Σλάβους ήταν η πίστη πως οι ψυχές των νεκρών επιστρέφουν στους τάφους, που έμεναν ανοικτοί από της Αγίας Τριάδας, και το τελευταίο Σάββατο (ψυχοσάββατο) πριν από του αγίου Δημητρίου τελούσαν μνημόσυνα.

Οριακή σημασία –που προδίδει ευρύτερες πεποιθήσεις αναφορικά με τις έννοιες του τέλους και της αρχής ως χρονικού σημείου ιερού και, άρα, επικίνδυνου– είχε η ημέρα του αγίου Δημητρίου και στα γαμήλια έθιμα. Στους Ουκρανούς και τους Λευκορώσους, μετά του αγίου Δημητρίου σταματούσαν οι προξενιές. Υπάρχει μάλιστα σχετικά μια ευτράπελη ουκρανική παροιμία: «Μέχρι το Δημήτρη το κορίτσι είναι πονηρό (δηλ. κάνει τη δύσκολη στα προξενιά), μετά το Δημήτρη, και σκύλο να συναντήσει, του λέει: Καλώς τονε ! Για προξενιό έρχεσαι, θείε;».

▲ Άγιος Δημήτριος (π. 1112), ψηφιδωτό από τον «Χρυσόκεπο» ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Κίεβο, τον οποίο κατεδάφισαν το 1936 λόγω «πολεοδομικών αναγκών». Τα εξάρτημα ψηφιδωτά του ναού αποικοιχίστηκαν και τοποθέτησαν στην Αγία Σοφία του Κιέβου. Σήμερα βρίσκονται στην πινακοθήκη Τρεϊακόφ στη Μόσχα. Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ χτίστηκε 1103-1113 από τον πρίγκιπα Σβιατοπόλε Ιζιαολάβοβιτς, βαφτισμένου ως Μιχαήλ. Η απεικόνιση του αγίου Δημητρίου δεν είναι συμπτωματική· έγινε για να τιμήσει ο Σβιατοπόλε τον πατέρα του Ιζιαολάβ, που το χριστιανικό του όνομα ήταν Δημήτριος. Ο άγιος εικονίζεται με την πανοπλία των πριγκίπων, πάνω σε χρυσό φόντο, που γίνεται μεγάλο φωτοστέφανο δόξας και νίκης.

Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης

▲ «Ο απόστολος Παύλος κηρύττων εν Αθήναις». Αριστερά του ο Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, δεξιά η Δάμαρις, η κατά την παράδοση πρώτη Αθηναία χριστιανή. Τοιχογραφία του Σπύρου Καρδαμάκη στην είσοδο του Μεγάλου της Αρχιεπισκοπής Αθηνών (φωτ.: Κωστής Λιόντης, 19 Μαρτίου 2001).

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΩΓΡΑΦΙΔΗ

Λέκτορα Φιλοσοφίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΟΤΑΝ Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Παύλος κατέβηκε από το βήμα του Αρείου Πάγου, δεν φαίνεται να πέτυχε τίποτε το σπουδαίο. Μπορεί η ομιλία του, όπως την διασώζουν οι Πράξεις των Αποστόλων, να θεωρήθηκε αργότερα καταστατικό κείμενο για τη σχέση του χριστιανισμού με τον ελληνισμό, όμως δεν έκανε καλή εντύπωση στους Αθηναίους. Δυο τρεις μόνο τον πλησίασαν, γιατί πίστεψαν στα λόγια του – κι ανάμεσά τους κάποιος Διονύσιος Αρεοπαγίτης. Ύστερα από αυτό ο Παύλος έφυγε για την Κόρινθο, και ο Διονύσιος έγινε ο πρώτος επίσκοπος Αθηνών.

Το όνομα του Διονυσίου πήραν και άλλοι μάρτυρες και επίσκοποι. Σε μια εποχή που οι παραδόσεις δημιουργούνταν πιο εύκολα και από τις ειδήσεις, αλλά διαρκούσαν πολύ περισσότερο, όνομα και πρόσωπα μπερδεύτηκαν. Έτσι ο Διονύσιος των Πράξεων ταυτίστηκε με τους ομώνυμους επισκόπους Κορίνθου και Αλεξανδρείας, ακόμη και με τον άγιο Διονύσιο του Παρισιού, που η Καθολική Εκκλησία τιμά στις 9 Οκτωβρίου.

Ο Αθηναίος Διονύσιος θα ακολουθούσε την τύχη άλλων σχετικά άγνωστων βιβλικών προσώπων: λίγες αναφορές στα υπομνήματα των Πατέρων ή σε πανηγυρικούς και μια ημέρα μνήμης από την Ορθόδοξη Εκκλησία, στις 3 Οκτωβρίου. Και όντως αυτό συνέβη: ο πρώτος Αθηναίος χριστιανός (με τη συμβολική σημασία μιας τέτοιας μετατροπής) και πολιούχος της πόλης δεν

συνδέθηκε με την ιστορία της πόλης, δεν αξιώθηκε δικό του ορθόδοξο ναό παρά μόλις το 1894 (αλλά στο Κολωνάκι) και έδωσε το όνομά του σε ένα δρόμο, που, μαζί με την Αποστόλου Παύλου, περιβάλλει την Αρχαία Αγορά, την Πνύκα και την Ακρόπολη.

Ένας πασίγνωστος άγνωστος

Σε αντίθεση με τους εκκλησιαστικούς Διονυσίους, ένα άλλο ιστορικό πρόσωπο έμεινε πασίγνωστο στην ιστορία. Ένα, άγνωστο κατά τα άλλα, πρόσωπο μηχανεύτηκε κάτι δημοφιλές στον Μεσαίωνα: υπέγραψε τα κείμενά του με το όνομα του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, επιδιώκοντας να τα αναγάγει στην αποστολική εποχή και έτσι να αποκτήσουν αρχαιότητα και κύρος – με μια λέξη, αυθεντία. Είναι αυτονόητο όμως ότι για να πετύχει η πλαστοπρο-

σωπία δεν αρκεί η επίκληση ενός καταξιωμένου ονόματος: δεκάδες νόθα έργα έχουν μείνει στο περιθώριο. Ίσως μάλιστα ο άγνωστος μας επέλεξε σκοπίμως τον Αθηναίο Διονύσιο, που ούτε συγγραφέας ήταν ούτε διάσημος.

Πρόκειται για μία από τις πιο επιτυχημένες πλαστοπροσωπίες στον χώρο της σκέψης, αν σκεφτούμε ότι έως τα τέλη του 19ου αιώνα αρκετοί την πίστευαν. Και ήταν επιτυχημένη γιατί τα ίδια τα κείμενα ήταν σημαντικά. Γι' αυτό άλλωστε συνεχίζουμε να τα διαβάζουμε με αδιάπτωτο ενδιαφέρον και σήμερα που γνωρίζουμε ότι συγγραφέας τους δεν είναι ο Διονύσιος του 1ου αιώνα.

Μονοφυσισμός – Νεοπλατωνισμός

Η συζήτηση για την αυθεντικότητα των κειμένων, για το «ποιος» τα έγραψε, είναι αδιέξοδη. Όλες οι προτάσεις ταύτισης του συγγραφέως των μένουν υποθέσεις, λιγότερο ή περισσότερο ευλογημένες. Αυτό που μπορούσαμε να καταλάβουμε από τις συνθήκες εμφάνισης των κειμένων (το 532, σε μια συνάντηση ορθόδοξων και μονοφυσιτών) και από τα ίδια τα κείμενα είναι πως τα έγραψε, πιθανότατα τη δεκαετία του 520, ένας χριστιανός επίσκοπος (ή μοναχός) συριακής καταγωγής, γνώστης της ισχυρής τοπικής πνευματικής παράδοσης (χριστιανικής και εθνικής) και της προγενέστερης πατερικής και νεοπλατωνικής σκέψης. Λίγα ονόματα αρκούν για να φανούν οι επιδράσεις που δέχθηκε και αξιοποίησε δημιουργικά στο έργο του: Γρηγόριος Νύσσης, Ευάγριος, Μακάριος, Ιάμβλικος, Πρόκλος.

Η συζήτηση, που συνεχίζεται από τις αρχές του 6ου αιώνα έως σήμερα, αφορά στο «τι», στο περιεχόμενο του αρεοπαγίτικου corpus: τέσσερις όλες κι όλες πραγματείες (*Περί θείων ονομάτων, Περί ουρανόου ιεραρχίας, Περί εκκλησιαστικής ιεραρχίας, Περί μυστικής θεολογίας*) και δέκα επιστολές. Δεν είναι μόνο τα επιμέρους προβλήματα κατανόησης των κειμένων, γεμάτων τεχνικούς όρους και συμβολισμούς. Πρώτος ο Υπάτιος Εφέσου εξέφρασε αμφιβολίες για τη γνησιότητα, δηλαδή την ορθοδοξία τους, και η ερμηνευτική διαμάχη δεν έχει κοπάσει. Δύο ερωτήματα μένουν εκκρεμή σχετικά με τα κείμενα: αν ο χριστιανισμός τους έχει μονοφυσιτικές αποκλίσεις και αν είναι περισσότερο (νεο)πλατωνικά παρά χριστιανικά.

Ο Διονύσιος δεν είχε ως στόχο να συντηρήσει τον παγανισμό με χριστιανικό ένδυμα. Χρησιμοποίησε νεοπλατωνική γλώσσα και θεωρίες, όπως εξάλλου και πατερικές, πιστεύοντας ότι αυτό βοηθά στη βαθύτερη κατανόηση των Γραφών και ότι ένα είδος νεοπλατωνικής ανάγνωσης τους παραμένει χριστιανικό.

Ένας κεντρικός στόχος του Διονυσίου, και των συγχρόνων του νεοπλατωνικών, ήταν η γνώση του Θεού και η

▲ Ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης. Τοιχογραφία (π. 1544) στο παλαιό καθολικό της Μονής Ξενοφώντος, Αγίου Όρους.

ένωση με αυτόν (θέωση). Αν όμως η γνώση είναι άμεσα συνυφασμένη με την έκφρασή της, θεμέλιο της γνωσιοθεωρίας δεν μπορεί να είναι παρά μια θεωρία της γλώσσας. Το ερώτημα του μεταφυσικού λόγου «πώς μπορούμε να μιλήσουμε για τον Θεό», να διατυπώσουμε προτάσεις για τον Θεό και τη δημιουργία, συναντά το ερώτημα για την αλήθεια, η οποία στον χριστιανισμό ταυτίζεται με τον Θεό. Η γλώσσα και ο νους έχουν όρια, και εντός των ορίων αυτών οφείλουμε να ξεκαθαρίζουμε με ποιον τρόπο μιλάμε κάθε φορά για τον Θεό, που μπορεί να υπερβαίνει τον νου αλλά παραμένει το κατεξοχήν αντικείμενό του.

Δύο θεολογικές προσεγγίσεις

Ο πρώτος τρόπος, η «καταφατική θεολογία», είναι να μιλάμε για τον Θεό ως την πηγή και αιτία των όντων, να του αποδώσουμε μια σειρά κατηγορημάτων. Λ.κ., τον αποκαλούμε «αγαθό» και εννοούμε ότι είναι η αιτία κάθε αγαθού κ.ο.κ. Οι προτάσεις αυτές εύκολα ολισθαίνουν προς τον ανθρωπομορφισμό, καθώς αποδίδουν ανθρώπι-

νες ιδιότητες στον Θεό. Γι' αυτό, συμπληρωματικά (αν και εκ πρώτης όψεως αντιθετικά) έρχεται η «αποφατική θεολογία», στην οποία αρνούμαστε οποιαδήποτε ιδιότητα στον Θεό, ακόμη και το χαρακτηριστικό της ύπαρξης.

Η συμπληρωματικότητα των δύο θεολογιών φαίνεται στον υπεροχικό τρόπο, που καταφάσκει σε μια ιδιότητα (*αγαθός*) και την αρνείται (*υπέρ-*), συνθέτοντας μια λέξη (*υπεραγαθός*), όπου δεν αναιρείται το θετικό περιεχόμενο αλλά υπερβαίνεται. Ο Διονύσιος δεν ενδίδει στις αξιώσεις του λόγου να μιλήσει για την ουσία του Θεού, ούτε του νου να διεισδύσει στον «θείο γνόφο» της «υπερουσίας» θεότητας: «άφησε τις αισθήσεις και τις λειτουργίες του νου, όλα τα αισθητά και τα νοητά, όλα όσα υπάρχουν και όσα δεν υπάρχουν, και υψώσου –χωρίς τη βοήθεια της γνώσης– για να ενωθείς, όσο γίνεται, με αυτό που είναι πέρα από κάθε ουσία και γνώση».

Η σύνολη πραγματικότητα είναι μια θεοφάνεια, μια έκφραση του Ενός, και τα επίπεδά της είναι βαθμίδες του όντος, ιεραρχίες ουράνιες (αγγελικές) ή εκκλησιαστικές (ανθρώπινες). Με την κάθαρση και τον φωτισμό της ψυχής, και με κινητήρια δύναμη τον «έρωτα», ο άνθρωπος φεύγει από τις μεσολαβήσεις και πετυχαίνει την άμεση άνοδο και την ένωση με τον ανώνυμο και πολυώνυμο Θεό.

Επιστροφή στο υπερβατικό Εν

Μια τέτοια σκέψη, οι πτυχές της οποίας είναι πολύ πιο πλούσιες από όσο οι παραπάνω νύξεις επιτρέπουν να φανεί, απαξιώνεται αναίτια (αν και ιστορικά εξηγήσιμα) όταν συρρικνώνεται στην κατηγορία του «ασκητικού εγχειριδίου», από όσους παραμένουν στη βαριά σκιά του Λούθηρου. Το έργο του Διονυσίου δεν είναι μανιφέστο «μοναστικής ευσέβειας» ή ιδιωτικής μυστικής εμπειρίας για έναν ατομικό δρόμο προς τον ουρανό. Είναι μια απόπειρα όχι μόνο να αρθρωθεί λόγος περί Θεού, αλλά να φανεί, μ' έναν αι-

σιόδοξο τόνο, ότι μέσα στη λειτουργία και την κοινωνία της εκκλησίας είναι δυνατή η εμπειρία θείων πραγμάτων και η επιστροφή του ανθρώπου (της ψυχής) στο απολύτως υπερβατικό Εν.

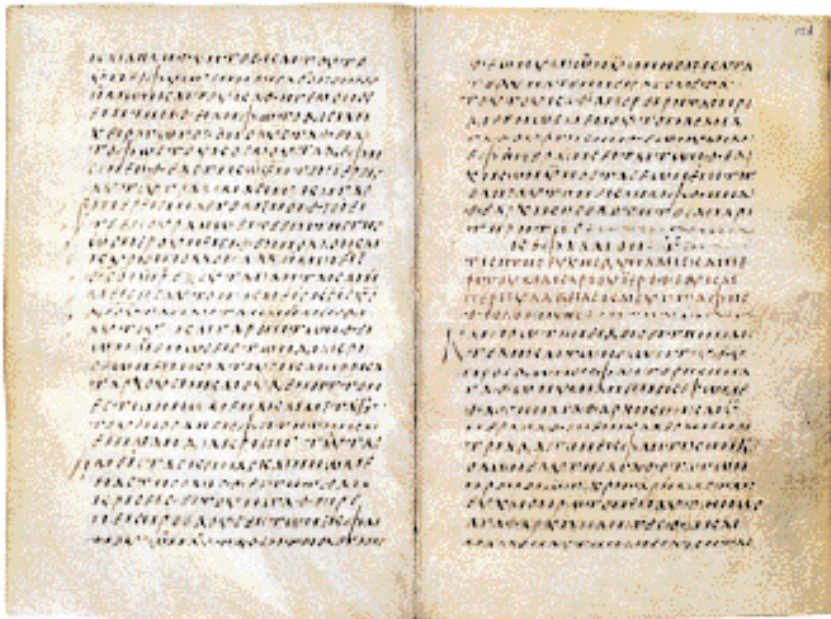
Ανοιχτό σε διαφορετικές αναγνώσεις, το έργο του Διονυσίου άσκησε επίδραση στην Ανατολή και τη Δύση, στη φιλοσοφία και τη θεολογία. Μεταφράστηκε ήδη από τον Μεσαίωνα σε πολλές γλώσσες, σχολιάστηκε από στοχαστές όπως ο Μάξιμος και ο Εριγένης, έγινε σημείο αναφοράς όχι μόνο στη μυστική παράδοση αλλά και σ' έναν Θωμά Ακινάτη. Είναι ίσως το πιο γνωστό έργο από τη χριστιανική Ανατολή στη λατινική Δύση και στην ιστορία της φιλοσοφίας. Και η «επικαιρότητά» του φαίνεται σήμερα: στην εντατική μελέτη του, στην εκμετάλλευσή του στον διάλογο της ορθόδοξης σκέψης με τη φιλοσοφία, στη συζήτηση για τη σημασία των συμβόλων στη σκέψη και τον μυστικισμό, στον αποφατικό και αντι-οντοθεολογικό χαρακτήρα του σύγχρονου νεοπλατωνικού χριστιανισμού.

Τα ζεύγη ρητό-άρρητο, γνώση-αγνώσια, υπερβατικό-ενδοκοσμικό, ασύμβατα κατ' αρχήν, δεν συνιστούν άλυτες αντινομίες για τον Διονύσιο. Η διαλεκτική τους σχέση επιτρέπει την υπέρβαση των δύο μερών στο επίπεδο του λόγου και του πρακτικού βίου. Συμβαίνει, άραγε, το ίδιο με τα ζεύγη λόγος-αποκάλυψη, πλατωνισμός-χριστιανισμός, φιλοσοφία-θεολογία; Ο Ψευδο-Διονύσιος αυτό πιστεύει, τη συμπληρωματικότητά τους. Αυτό κερδίζει από τον νεοπλατωνισμό: την ιδέα του ιεραρχημένου μεταφυσικού σύμπαντος μεταξύ Θεού και ανθρώπου (που παρουσιάζει αναλογίες με την κάθετη οργάνωση της κοινωνίας και της Εκκλησίας), και τον συγκεκριμένο φιλοσοφίας και θεολογίας. Είδος μεικτό, αλλά νόμιμο; Ίδου το ερώτημα που πάντα λανθάνει στις δικές μας προσεγγίσεις, που η απάντησή του συνήθως προκαταλαμβάνει τις δικές μας προσεγγίσεις, όταν μιλάμε για τον Διονύσιο, δηλαδή εκείνον που διάλεξε αυτό το όνομα ως συγγραφικό του προσωπείο και την υστεροφημία για τα κείμενά του. ✠

▼ Ο Χριστός και οι Έλληνες. Μικρογραφία βυζαντινού χειρογράφου του 11ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Το τελευταίο ταξίδι στο

◀ **Περγαμηνό χειρόγραφο (αρχές 9ου αι.) με έργα του Ψευδο-Διονυσίου. Δωρήθηκε από τον Μιχαήλ τον Τραυλό στον Λουδοβίκο τον Ενοεβή τον Σεπτέμβριο του 827, ο οποίος το κατέθεσε στο αββαείο του Saint Denis στο Παρίσι την παραμονή της εορτής του αγίου στις 8 Οκτωβρίου 827. Σήμερα, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, *Department des Manuscrits Grec 437.***

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

ΜΕΙΝΕ ΜΑΖΙ ΜΑΣ, μη φεύγεις... σε μια θύμψη, ανακάλημα το τελευταίο ταξίδι μέσα στον Οκτώβρη, πριν από το πιο μεγάλο ταξίδι, το χωρίς επιστροφή. Οκτωβριανές μνήμες στον Εύριπο, στον Αγιο Διονύση στους Κολωνακιώτες, όπως έλεγες, και η κουβέντα στο τρένο των φαντάρων. Οκτώβρης... μια φθινοπωρινή εκδρομή, μια αναγκαστική μετατόπιση από την ενορία σου, μια φυγή... και μια επανάσταση, αλλά το βάθος πα του ουρανού δεν ήταν κόκκινο. Και να μου λες ιστορίες μέσα στο πιο χαρούμενο τρένο του κόσμου, πιο νέος εσύ από τους νέους, για τον Οκτώβρη του '40 και του ΟΧΙ, του εμφύλιου στο στρατόπεδο της Θήβας. Κι ακόμη: «Θυμάσαι που, σαν γύρισε από το Παρίσι, σε συνόδεψα για να καταταγείς στη Θήβα; Α, να μην έρθω όταν ήσουν στο Παρίσι, ως κι ο αϊ-Διονύσης πήγε, τότε που'ταν δύσκολα». Το φίλμ με τις φωτογραφίες στο στενό του Ευρίπου εικονομαχικά καταστράφηκε... και η εικόνα σου μια ιδέα.

Τώρα, εσύ στο Φρεσ, στην ευταξία των Αγγέλων του Αρεοπαγίτη, που ως κι αυτός πήγε στο Παρίσι, κι εμείς εδώ στα άστατα και αβέβαια του κόσμου τούτου, *Ευρίπου τρόπον.*

Τώρα, τη στιγμή που γράφω και ανακαλώ στη μνήμη τον περασμένο Οκτώβριο, πέφτει, πέφτει, πέφτει... έπεσαν ή δεν έπεσαν η Βαβυλών; Χαιρέκακη βιασύνη τρομοκρατημένου νου και συναισθηματικής κρίσης για τα κτυπήματα στην οίση, την αλαζονεία και την απάνθρωπη εξουσία; Ομως δεν είναι ευταξία η μονοκρατορία των λογιστών ούτε δικαιοσύνη η τυφλή βία, όσο κι αν είναι η ίδια τέκνον της βίας, της οργής και της απόγνωσης. Μακριά και ξένα μας το Οφθαλμός αντί οφθαλμού, η λογική των αρχόντων του Σημ, που μας καλλιεργεί επιλεκτικά μικρομεσαίο και εκμεταλλεύσιμο οίκτο, λύπη, φόβο και, εν τέλει, αδιαφορία και ολοκληρωτισμό σε όλο το φάσμα των χρωμάτων... Οχι, δε λυπάμαι, δε φοβάμαι, δεν ελπίζω τι, πέραν του αστάτου, εύμορφου κόσμου τούτου... αλλά μόνο διεκπεραιώνω το φιλάνθρωπο θαύμα της ζωής και θυμάμαι. Σταματώ στην Εικόνα και στο Πρόσωπον. Εγώ ποιώ στον βιωματικό θεό μου είδωλα, ομοιώματα, εικόνες, για να μην είναι απρόσωπη και απάνθρωπη η βία και η οργή του. Πρόσωπον, μορφή, σχήμα και εικόνα στην παράδοσή μου, δεν νοούν τύφλωση, ασχημία, αμορφία ή δυσμορφία... Και προσπαθώ να μη θυμάμαι μόνο επιλεκτικά εννοιολογώντας. Θυμάμαι λοιπόν... τον περυσινό Οκτώβρη που πήρες τον φάκελο της Θράκης για να τον πας στη Βουλή των Ελλήνων... και χάρηκες χαράν μεγά-

▶ **Ο άγιος Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, φ. 1 του κώδικα (χρονολογούμενο το 1403-1405) με έργα του Ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη. Παρίσι, Μονασείο Λούβρου. Σύμφωνα με τον κολοφώνα, το 1408 ο Μανουήλ Χρυσολωράς, απεσταλμένος του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' στο Παρίσι, δώρησε το παραπάνω χειρόγραφο, το δεύτερο μετά αυτό του 9ου αι., στα αββαείο του Saint Denis.**

Παρίσι...

λυν για την ξενάγηση που σου έκαναν. Δικαίωση... Θυμάμαι που πήγες και μοίρασες τσιγάρα στον Κορυδαλλό, στις φυλακές... ποτέ δεν κατάλαβα την εμμονή σου... Θυμάμαι την επίσκεψη στο Ολυμπικό Στάδιο για να δεις τους Δεινοσαύρους... Θυμάμαι που ιερούργησες στον Αϊ-Διονύση στους Κολωνακιώτες και γύρισες στο σπίτι με τη διαρκή πρόσκληση που σου έγινε για το ψάλισμό σου: Ελα εδώ να ψέλνεις... Πικρία και ανομολόγητη συντριβή για την αχαριστία κάποιων άλλων.

Μη μου πικραίνεσαι, μάτια μου... έλα, κάτσε να διαβάσουμε το Συναξάρι του Αϊ-Διονύση που πήγε στο Παρίσι. Η μνήμη αυτού 3 Οκτωβρίου για μας τους Ορθοδόξους, 8 Οκτωβρίου για τους Καθολικούς. Υπάρχουν όμως κι άλλοι Διονύσιοι μέσα στον Οκτώβρη, ο συναθλήσας μετά άλλων οκτώ επί Ουαλεριανού, επίσης στις 3 Οκτωβρίου, και ένας από τους επτά παίδες εν Εφέσω, επί Δεκίου, στις 22 Οκτωβρίου. Μάρτυρες κατά της εξουσίας του κόσμου τούτου... Το Συναξάρι και ο Βίος του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, όπως τα ξέρουμε σήμερα, είναι αποτέλεσμα πολλών ταξιδιών ανάμεσα στο Βυζάντιο και το Παρίσι. Ο Αθηναίος Διονύσιος των Πράξεων των Αποστόλων μπερδεύεται και ταυτίζεται στη λατινική αγιολογία με τον ιεραπόστολο της Γαλατίας, επίσης Διονύσιο. Η λατινική αυτή εκδοχή του Βίου με την ταύτιση των Διονυσίων μεταφράζεται στα ελληνικά. Γύρω στο 500, με το ψευδώνυμο του Διονυσίου Αρεοπαγίτη εμφανίζεται στο Βυζάντιο μια σειρά θεολογικών έργων, που γίνονται ιδιαίτερα γνωστά στη Δύση τον 8ο αιώνα, οπότε εμφανίζεται και στο Βυζάντιο ο Βίος του Διονυσίου, γραμμένος από τον Μιχαήλ Σύγκελλο (833 ή 834).

Λίγο νωρίτερα, το 827, μια πρεσβεία του αυτοκράτορα Μιχαήλ Β' του Τραυλού είχε καταφθάσει στη Ρουέν, στην αυλή του βασιλιά των Φράγκων Λουδοβίκου του Ευσεβούς, προσφέροντας ένα περγαμινό χειρόγραφο με το θεωρούμενο ως έργο του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη. Πρόκειται για το πρώτο ελληνικό χειρόγραφο που μπαίνει σε βιβλιοθήκη βασιλιά της Γαλλίας, και για την ιστορία και τον πολιτισμό της Γαλλίας είναι περισσότερο ένα ιερό λείψανο, παρά ένα απλό χειρόγραφο. Καθώς λοιπόν εθεωρείτο έργο του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, του θεωρούμενου επίσης ιδρυτή του ομώνυμου αββαείου Saint Denis έξω από το Παρίσι, ο Λουδοβίκος το κατέθεσε εκεί την παραμονή της εορτής του αγίου στις 8 Οκτωβρίου 827, οπότε και είχαν σημειωθεί σε μία νύκτα δεκαεννέα θεραπευτικά θαύματα από τον άγιο. Το χει-

▲ **Ανακάλυμμα... θέατρο στο ταξίδι στη Ρώμη. Μάρτυρες κατά της εξουσίας του κόσμου τούτου. Με φόντο το Καπιτώλιο το χολυγουντιανό, τρομοκρατικό Ιμπερίτιμ έτοιμο να κινήσει τη λαϊκή ορθόδοξη αφέλεια του ταξιδιώτη... που ήθελε να φτάσει στο Παρίσι σαν τον Αθηναίο Αρεοπαγίτη. Μακάριοι οι πτωχοί το πνεύματι, οι πεινώντες και διψώντες δικαιοσύνην, οι δεδιωγμένοι ένεκεν δικαιοσύνης, οι ειρηνοποιοί.**

«Τρεις ή οκτώ Οκτωβρίου, του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, Κολωνακιώτη και Παριζιάνου...»

ρόγραφο σύντομα θα μεταφραστεί στα λατινικά, και το αββαείο - μαυσολείο των βασιλιάδων της Γαλλίας θα καταστεί ένα από τα μοναδικά κέντρα μελέτης του ελληνισμού κατά την καρολίγγεια περίοδο. Η ουράνια ιεραρχία και ευταξία που παρουσιάζεται στο έργο του Ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη βοηθούσε, ταίριαζε και καθαγίαζε τη φεουδαλική οργάνωση της Δύσης. Η λειτουργία της πίστης και του μύθου ισχυρότερα από την πραγματικότητα και την αλήθεια, όταν μάλιστα ωφελεί ή και δημιουργεί την πραγματικότητα. Στο αββαείο του θεωρούμενου Αθηναίου Αρεοπαγίτη Διονυσίου (παρά την αμφισβήτηση της ταύτισης αυτής, σχετικά νωρίς, από τον Αβελάρδο), όπου θα ενταφιάζονται οι βασιλείς της Γαλλίας και θα φυλάσσονται τα σύμβολα, τα regalia της βασιλείας, θα γεννηθεί και η επίσημη ιστορία και, κατ' επέκταση, η εθνική συνείδηση των Γάλλων. Οι μοναχοί, για να διαφωτίσουν τους πιστούς που επισκέπτονταν τους τάφους των βασιλέων στο Saint Denis, θα γράφουν σύντομες βιογραφίες για κάθε βασιλέα, και τον 13ο αιώνα θα υπάρχει ένα σημαντικό corpus, που θα αποτελέσει τη βάση της ιστορίας της Γαλλίας.

Ετσι λοιπόν, σύμφωνα με το Βίο και το Συναξάρι του αγίου, ο Διονύσιος μετά τη μετατροπή του στον χριστιανισμό από τον απόστολο Παύλο, έφυγε από την Αθήνα και πήγε πρώτα στην Αίγυπτο και στην Κρήτη, όπου τον φιλοξένησε ο Κάριπος, στην οικία του οποίου είδε την ουράνια τάξη: «Εσείσθη όλος ο οίκος εκείνος και διπρέθη εις δύο, από την στέγην έως κάτω εις τα θεμέλια, και φλόγα πυρός εξ ουρανού κατέβαινε. Ο δε ουρανός ήτο ανοικτός και επάνω εις αυτόν ο Ιησούς εκάθητο και παρίσταντο εις σχήμα ανθρώπων αναρίθμητοι άγγελιοί (...). Κύπτων εις το κάτω μέρος είδε σχιμένον της γης το έδαφος και εις το χάσμα εκείνο το σκοτεινόν έβλεπε τους άνωθεν ανθρώπους οι οποίοι ίσταντο εις το στόμιον του χά-

σματος ελεεινοί και υπότρομοι...». Ελεεινοί και υπότρομοι και ήλθεν ο Ιησούς και άπλωσε την χείρα... Ο Διονύσιος θα επιστρέψει στην Αθήνα, όμως θα τον αναρπάξει νεφέλη και θα τον μεταφέρει στην Ιερουσαλήμ για να παραστεί στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Και πάλι πίσω στην Αθήνα, από όπου θα ταξιδέψει στη Ρώμη για να αποχαιρετήσει τον απόστολο Παύλο, και θα είναι παρών στον αποκεφαλισμό του. Για μια δεύτερη φορά θα βρεθεί στη Ρώμη για να συναντήσει τον επίσκοπο άγιο Κλήμεντα. Από την Ρώμη πλέον θα στραφεί εις τους δυτικούς Γαλάτας. «Υπήγεν εις το Παρίσιον, εθαύμασεν το κάλλος, τον πλούτον και μεγαλειότητα και τα λοιπά αξιοθαύμαστα πράγματα και εξόκως των πολιτών την ευγένειαν (...) Τότε κτίσας εις έν μέρος οίκον ευκτήριον και εκκλησίαν μικράν, εκεί ευρίσκετο διδάσκων και ελκυών εις ευσέβειαν...», ώσπου τον διέβαλαν στον αυτοκράτορα και τον αποκεφάλισαν μαζί με άλλους χριστιανούς. «Όταν απεκεφαλίσθη ο άγιος, λαβών την αγίαν του κεφαλήν εις τας χείρας του, επεριπάτησεν έως δύο μίλια τόπον, έως ου άπήντησεν εις τον δρόμον μίαν γυναίκα ενάρετον, την Κατούλαν, και απέθετο αυτήν εις τας παλάμας εκείνης. Αυτή η μακαρία γυνή ηγόρασεν από τους δημίους κρυφίως και τα λείψανα των μαρτύρων και τα ενεταφίασεν εις τόπον έντιμον έξω του Παρισίου τη γ' Οκτωβρίου».

— Σε όλους αυτούς τους τόπους έχω πάει, μόνο στο Παρίσι δεν κατάφερα, βρε Ηλία...

— Μα, ούτε κι ο Αϊ-Διονύσης ο Κολωνακιώτης στην πραγματικότητα δεν πήγε.

— Και πού το ξέρεις; Πήγε, πήγε... άσε τι λένε. Κι εγώ πήγα... Ξέρεις πόσες φορές στα χρόνια που σπούδαζες ήρθα και σε βρήκα;

Εν νεφέλαις, στο Παρίσι. Τρεις ή οκτώ Οκτωβρίου, του αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, Κολωνακιώτη και Παριζιάνου, θα θυμάμαι πάντα το τελευταίο της ζωής του ταξίδιον στην Αθήνα, στη Χαλκίδα και... στο Παρίσι. ❀

Οι άγιοι Νοτάριοι

◀ Οι νοτάριοι Μαρκιανός και Μαρτύριος υπήρξαν θύματα των διωγμών που εξαπέλυσαν επί Κωνσταντίνου Β' οι οπαδοί του Αρείου εναντίον των ορθοδόξων. Στην εικόνα, Αρειανόι πυρπολούν ναό ορθοδόξων. Μικρογραφία σε χειρόγραφο του 9ου αι. με τις Ομιλίες του Γρηγορίου Ναζιανζηνού. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Τον **ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ**

Ομότιμον καθηγητή Νομικής Σχολής
των Πανεπιστημίων Αθηνών

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΓΙΟΙ του Μεγάλου Κωνσταντίνου και διάδοχό του, Κωνσταντίνος Β', Κωνσταντίνος Β' και Κωνσταντίνος, δεν εφάρμοσαν ενιαία θρησκευτική πολιτική. Υπό την επίδραση του προσωπικού του περιβάλλοντος ο καθένας ή και από λόγους σκοπιμότητας, ακολουθώντας το ρεύμα της ιδιαίτερης περιφέρειάς τους, οι μιν δύο πρώτοι υποστήριξαν στη Δύση την Ορθοδοξία, ενώ ο τρίτος στην Ανατολή τον Αρειανισμό.

Στη διάρκεια της βασιλείας του Κωνσταντίνου (337-361) πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ήταν (με διακοπές) ο Παύλος ο Ομολογητής (340-350), που απασχολούσε στη γραμματεία του δύο μορφωμένους νέους, τον Μαρκιανό και τον Μαρτύριο – «αναγνώστας και απογραφείς», κατά τις πηγές. Στο πλαίσιο του φανατισμού που διέκρινε τις θρησκευτικές έριδες, εξαπόλυσαν κατά καιρούς οι Αρειανοί, έχοντας την κάλυψη του αυτοκράτορα, σκληρούς διωγμούς κατά των ορθοδόξων. Πιστοί στο Σύμβολο της Νικαίας μαρτύρησαν στους διωγμούς αυτούς (343) οι Μαρκιανός και Μαρτύριος. Ως ημέρα του θανάτου τους παραδίδεται η 25η Οκτωβρίου και αναφέρεται συνοπτικά ότι «ετάφησαν εν τη Μελανθονία Πόρτη εν αυτή τη Κωνσταντινουπόλει εν τω Δευτέρω» (μάλλον κοντά στα τείχη του Κωνσταντίνου).

Στους Βίους τόσο τους δικούς τους

όσο και του πατριάρχη Παύλου δεν σώζονται πολλά στοιχεία για τους δύο μάρτυρες. Αυτό που τους κατέστησε ευρύτερα γνωστούς είναι ότι σε μεταγενέστερες αγιολογικές πηγές χαρακτηρίζονται ως «νοτάριοι», πράγμα που τους ανέδειξε σε προστάτες αγίους των συμβολαιογράφων.

Κρατικό αξίωμα

Στα μέσα του 4ου αιώνα αποτελούσε ακόμα ο νοτάριος κρατικό αξίωμα και διέκρινε υπαλλήλους της αυτοκρατορικής γραμματείας. Δεν είναι βέβαιο πότε εμφανίζεται στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Πιθανότατα αποδόθηκε στους δύο μάρτυρες αυτή η ιδιότητα επειδή στα καθήκοντα των νοταρίων του εκκλησιαστικού χώρου, που μεταξύ άλλων συνέτασσαν και δικαιοπρακτικά έγγραφα, περιλαμβάνονταν και οι υπηρεσίες που οι Μαρκιανός και Μαρτύριος προσέφεραν στον πατριάρχη τους.

Εμμεση αναφορά των «αγίων Νοταρίων», όπως αργότερα αποκλήθηκαν, έχουμε στον κανόνα 71 της Πενθέκτης Συνόδου, που συνήλθε το 691/2 στην αίθουσα του Τρούλλου των ανακτόρων της Βασιλεύουσας. Προσπαθώντας να εξαλειφεί ειδωλολατρικά κατάλοιπα στην κοινωνική ζωή, αποδοκίμασε η Σύνοδος διάφορες εορταστικές εκδηλώσεις με ύποπτα τελετουργικά στοιχεία: «Τους διδασκόμενους τους πολιτικούς νόμους μη δειν τοις ελληνικοίς έθεσι κεκρήσθαι,

μήτε μιν επί θεάτρων ανάγεσθαι, ή τας λεγομένας κυλίστρας επιτελείν, ή τας κοινήν χρήσιν στολάς εαυτοίς περιτιθέναι, μήτε καθ' ον καιρόν των μαθημάτων ενάρχονται, ή προς το τέλος αυτών καταντώνσιν, ή καθόλου φάναι διά μέσου της τολιαύτης παιδείσεως». Με τον κανόνα αυτό απαγόρευσε η Εκκλησία ορισμένες συνήθειες των φοιτητών της Νομικής, που φαινόταν να έχουν εθνική προέλευση.

Αντίθετα προς το παραπάνω κείμενο, που λόγω της γενικότητάς του είναι ασαφές, πολύ παραστατική είναι η περιγραφή των σχετικών εκδηλώσεων από τον γνωστό κανονολόγο του 12ου αιώνα Θεόδωρο Βαλαμώνα: «Τα μιν τοι ποτέ γινόμενα απρεπή παρά των νοταρίων παιδοδιδασκάλων κατά την εορτήν των αγίων Νοταρίων, μετά προσωπείων σκηνικών διερχομένων την αγοράν, προ χρόνων τινών κατηργήθησαν, καθ' ορισμόν του αγιωτάτου εκείνου πατριάρχου κυρού Λουκά».

Ακόμη περισσότερες λεπτομέρειες για τον εορτασμό της μνήμης των αγίων Νοταρίων περιέχει ένα ποίημα του Χριστόφορου Μυτιληναίου (11ος αι.), όπου περιγράφεται η «λιτανεία» μεταμφιεσμένων κατά κωμικό τρόπο παιδιών και δασκάλων, άλλων με λαμπρή αμφίεση, κι άλλων με παντούφλες και κουρέλια, με βαμμένα πρόσωπα και περιδέραια από σκόρδα και κρεμμύδια. Είναι προφανές ότι, παρά

τη συνοδική απαγόρευση, η συνήθεια επιβίωσε (μάλλον ως πομπή μαθητών παρά εκπαιδευόμενων νοταρίων) μέχρι τα χρόνια του πατριάρχη Λουκά Χρυσοβέργη (1157-1170).

Συντεχνιακή οργάνωση

Ποιοί ήταν όμως οι «νοτάριοι παιδοδιδασκαλοι» που αναφέρει ο Βαλαμώνας; Ας γυρίσουμε μερικώς αιώνες πίσω. Επί Ιουστινιανού λειτουργήσαν οι Νομικές Σχολές Κωνσταντινουπόλεως και Βηρυτού, όπου δίδαξαν οι «αντικλήσορες». Το έργο τους συνέχισαν για κάποιο χρόνο οι σχολαστικοί, περισσότερο προσανατολισμένοι στην πρακτική. Οπως φαίνεται από τον παραπάνω κανόνα της Πενθέκτης, η διδασκαλία του Δικαίου στα τέλη του 7ου αιώνα ήταν ιδιωτική.

Το κείμενο που κάνει σαφή λόγο για συντεχνιακή οργάνωση της νομικής παιδείας, την οποία μάλλον υποβάλλει και σε λεπτομερή ρύθμιση, είναι το Επαρχικόν Βιβλίον. Πρόκειται για νομοθέτημα (ή, ίσως, σχέδιο νομοθετήματος ή συλλογή κειμένων κανονιστικού χαρακτήρα) του τελευταίου χρόνου της βασιλείας Λέοντος του Σοφού (912), που απευθυνόταν στον Επαρχο της πόλεως, αρμόδιο για την άσκηση εποπτείας στη λειτουργία των συντεχνιών («συστημάτων») και γενικότερα σε κάθε επαγγελματική δραστηριότητα μέσα στην πρωτεύουσα. Στόχο είχε το κείμενο αυτό την απόληψη του αθέμιτου ανταγωνισμού και την εξασφάλιση αδιατάρακτων οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στους διάφορους επαγγελματικούς κλάδους.

Η πρώτη ενότητα είναι αφιερωμένη στους «ταβουλλαρίους», δηλαδή τους

Οι μάρτυρες
Μαρκιανός και
Μαρτύριος και
η νομική παιδεία
στο Βυζάντιο

συμβολαιογράφους, που συγκροτούσαν ένα «σύστημα». Ο αριθμός των μελών του καθοριζόταν για την Κωνσταντινούπολη σε 24. Το «σύστημα» είχε αυστηρά ιεραρχική οργάνωση υπό τον «πριμικήριο των ταβουλλαριών». Οι αμοιβές τους κυμαίνονταν από 1/2 έως 2 (χρυσά) νομίσματα, ανάλογα με το αντικείμενο του συμβολαίου. Αυτό πρόβλεπε ρητώς ο νόμος, γιατί φαίνεται πως είχαν δημιουργηθεί προβλήματα από υπερβολικές αμοιβές.

Επαγγελματικά εκέγγα

Η εισδοχή στο «σύστημα» προϋπέθετε κρίση και απόφαση των άλλων μελών, γιατί οι θέσεις δεν ήταν κληρονομικές. Ορος ήταν να παρέχει η ηθική προσωπικότητα του υποψηφίου τα εκέγγα για την άμεμπτη άσκηση του επαγγέλματος. Την ευθύνη για τη συνδρομή των προϋποθέσεων αυτών αναλάμβαναν μάρτυρες. Παράλληλα έπρεπε να υπάρχουν και οι απαραίτητες γνώσεις. Συγκεκριμένα όφειλε να γνωρίζει ο υποψήφιος συμβολαιογράφος από στήθους τον Πρόχειρον Νόμον, δηλαδή μια νομοθετική συλλογή με τις βασικές ρυθμίσεις ιδιωτικού και ποινικού δικαίου, και να διαθέτει επαρκή γνώση της κωδικοποίησης των 60 βιβλίων (των Βασιλικών), επιπλέον δε να είναι καταρτισμένος και γλωσσικώς ώστε να μην υποπίπτει σε λάθη νομικά ή φραστικά κατά τη σύνταξη των συμβολαίων.

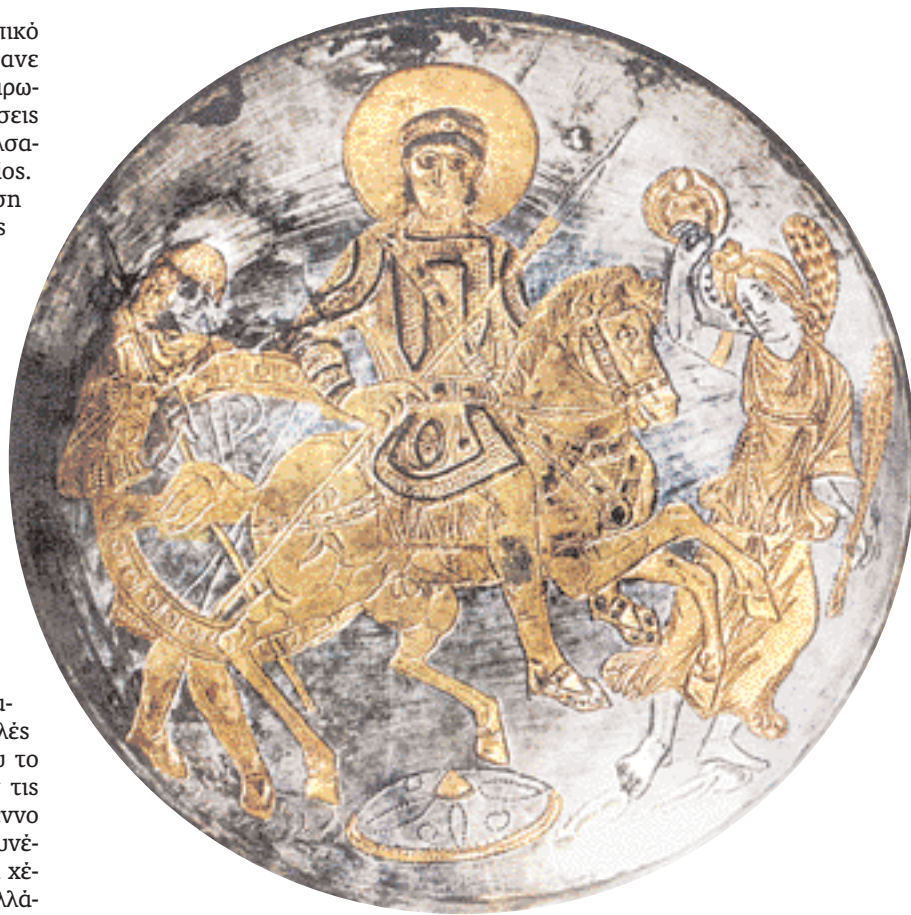
Τα πρόσωπα στα οποία είχε ανατεθεί η κατάρτιση των υποψηφίων ήταν ο «παιδοδιδάσκαλος νομικός» και ο «διδάσκαλος». Προφανώς ο πρώτος ήταν αρμόδιος για την παροχή των νομικών γνώσεων και ο δεύτερος για την εγκύκλιο παιδεία, γιατί η εκπαίδευση άρχιζε σε μικρή ηλικία. Πάντως και οι δύο ανήκαν ως μέλη στο «σύστημα», κατά δε τη διαδικασία επιλογής νέων συνέπρατταν με την ψήφο τους και οι ήδη υπηρετούντες, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχαν περισσότεροι εκπαιδευτές από κάθε κατηγορία. Στη νομική διδασκαλία, κάθε παιδοδιδάσκαλος απόλαυε αυτονομίας, διατηρώντας δική του «σχολή». Μετεγγραφή δεν επιτρεπόταν αν ο μαθητής δεν είχε εκπληρώσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις προς τον δάσκαλό του, γιατί τα διδάκτρα και το ύψος τους αποτελούσε αντικείμενο ιδιαίτερης συμφωνίας, στην οποία δεν αναμιγνύονταν ούτε το «σύστημα» ούτε ο πριμικήριος των ταβουλλαριών.

Ο διορισμός σε θέση συμβολαιογράφου συνεπαγόταν, κατά το Επαρχικόν Βιβλίον, σε τέλη και δικαιώματα (για τον Επαρχο, το δημόσιο ταμείο, τον πριμικήριο και τα μέλη του «συστήματος») σημαντική επιβάρυνση, ανερχόμενη σε 32 νομίσματα, ποσό μεγάλο για τα μέτρα της εποχής εκείνης, που δείχνει ότι οι ταβουλλαριοί προέρχονταν από τις οικονομικά ισχυρές κοινωνικές τάξεις. Ανάλογες όμως ήταν και οι κοινωνικές υποχρεώσεις τους. Η παράλειψή τους να εμφανιστούν σε βασιλική πομπή, στον Ιππόδρομο ή σε συγκέντρωση του συλλόγου συνιστούσε βαρύ πειθαρχι-

κό παράπτωμα. Το επίσημο τυπικό του «συστήματος» περιλάμβανε πομπώδεις τελετές, των οποίων παρωδία αποτελούσαν ίσως οι παρελάσεις που περιγράφουν ο Θεόδωρος Βαλαμών και ο Χριστόφορος Μυτιληνναίος.

Ο διορισμός και η εγκατάσταση νέου ταβουλλαρίου γινόταν ως εξής: Προηγείτο η διαβεβαίωση των μαρτύρων και ο έλεγχος των προϋποθέσεων διορισμού. Στη συνέχεια, όλος ο σύλλογος, έχοντας επικεφαλής τον πριμικήριο, εμφανιζόταν μαζί με τον υποψήφιο, ντυμένον με τήβεννο, στον Επαρχο. Εκεί ορκίζονταν οι εκλέκτορες, ότι είχαν κάνει την επιλογή τους όχι «διά τινα χάριν ή παράκλησιν ή συγγένειαν ή φιλιαν (...), αλλά δι' αρετήν και γνώσιν και σύνεσιν και το ικανός είναι εν πάσι», και επισφραγιζόταν από τον Επαρχο η όλη διαδικασία. Ακολούθως, μετέβαιναν οι συμβολαιογράφοι με τις επίσημες στολές τους στον πλησιέστερο ναό, όπου το νέο μέλος του συλλόγου δεχόταν τις ευχές του ιερέα, έβγαζε την τήβεννο και φορούσε λευκό φελόνιο. Στη συνέχεια τον περιέφεραν, έχοντας στα χέρια του την Βίβλο, οι άλλοι ταβουλλαριοί μέσα στους δρόμους της Πόλης, μέχρι τον τόπο όπου θα ασκούσε τα καθήκοντά του. Μπροστά βάδιζε ο πριμικήριος κρατώντας θυμιατήρι και λιβανίζοντας τον νεοεκλεγέντα με τη Βίβλο, ως συμβολισμό ότι η μελλοντική πορεία του θα ήταν «θυμίαμα ενώπιον Κυρίου». Η εγκατάσταση συμπληρωνόταν με συμπόσιο στην κατοικία του. Ακόμα και η κηδεία των συμβολαιογράφων γινόταν με πανηγυρικό τρόπο: «Όταν ο ταβουλλάριος τελευτήσει, οφείλουσι πάντες συναθροίεσθαι μετά των εφεστρίδων αυτών και μέχρι του τάφου τούτον παραπέμπειν, ως αν ένδοξος και κηδεία κατά την προχείρισιν ειπ».

Μαρτυρίες για νομική εκπαίδευση συμβολαιογράφων έχουμε και από τον 11ο αιώνα. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο, αν λειτουργούσε ακόμα το «σύστημα», όπως προβλεπόταν στο Επαρχικόν Βιβλίον.

▲ Ο υποσηρικτής του αρειανισμού Κωνσταντίνος Β΄, έφημπος, στεφανώνεται από προπορευόμενη πτερωτή Νίκη ενώ ακολουθεί οπλίτης με το έμβλημα «Τούτο Νίκα» στην ασπίδα. Αργυρό πιάτο. Αγ. Πειρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ (πηγή: «Ιστορία των Ελληνικού Έθνους», Εκδοτική Αθηνών).

▼ Η παράλειψη να εμφανιστεί σε επίσημη πομπή συνιστούσε βαρύ πειθαρχικό παράπτωμα για έναν νοτάριο. Στην εικόνα, πομπή διακομιδής λειψάνων στο Βυζάντιο. Προπορεύεται ο αντικράτορας, τον οποίο υποδέχεται η αντικράτειρα κρατώντας ενμεγέθη σταυρό. Πλήθος λαού παρακολουθούν από τα παράθρα σιούς. Πλάκα από ελεφαντοστό. Κωνσταντινούπολη, 6ος αι. Trier, Θησαυροφυλάκειο της Μητρόπολης.

Ωσηέ, ένας προφήτης της

Τον ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΑΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΗ ΜΝΗΜΗ του προφήτη Ωσηέ γιορτάζει η Εκκλησία στις 17 Οκτωβρίου. Η προφητεία του μέσα στην Παλαιά Διαθήκη εκτείνεται σε 14 κεφάλαια, και αυτά με αρκετές μεταγενέστερες παρεμβολές και μετατοπίσεις στίχων. Μας ενδιαφέρει όμως ιδιαίτερα ο προφήτης αυτός γιατί έχει συλλάβει μια ιδιότητα του Θεού που ο άνθρωπος, μέσα από τις ποικίλες –κάποτε ανυπέβλητες– δυσκολίες της ζωής– συχνά παραθεωρεί.

Ο Ωσηέ είναι από τους αρχαιότερους Εβραίους προφήτες. Αν ο κάπως

αρχαιότερος του προφήτης Αμώς (760–750 π.Χ.) κήρυξε στον λαό Ισραήλ του Βόρειου Βασιλείου τον Θεό κατ' εξοχήν ως «δικαιοσύνη», ο Ωσηέ, λίγα χρόνια αργότερα, κάτω από παρόμοιες δύσκολες συνθήκες, τον παρουσίασε στον λαό, επί του Ιεροβοάμ του Β', λίγο πριν το 743 π.Χ., κυρίως ως «αγάπη».

Το βιβλίο του Ωσηέ που έχουμε στην Παλαιά Διαθήκη είναι από τα δυσκολότερα μεταξύ των προφητικών βιβλίων, λόγω του πλούτου των υπαινικτικών εικόνων του, των απότομων συναισθηματικών του μετακινήσεων και της φθοράς που, για κάποιους λόγους, υπέστη μέσα στην παράδοση το κείμενό του. Η περιπέτεια του προφητικού αυτού κειμένου δεν εμποδίζει

καθόλου την ανάδειξη της κεντρικής εντυπωσιακής περι του Θεού διδασκαλίας αυτού του προφήτη.

Δεινά και προφητείες

Ποιες ήταν οι περιστάσεις που ο Ισραήλ και ο προφήτης αντιμετώπιζαν τα χρόνια εκείνα; Με λίγα λόγια, οι ακόλουθες: Ο Ισραήλ, όπως συμβαίνει με το σάντουιτς, πέζονταν εκ του Νότου από την Αίγυπτο για φόρο υποτέλειας και προστασίας· το ίδιο όμως συνέβαινε και από τα βορειοανατολικά του Ισραήλ, από τα στρατεύματα της Ασσυρίας. Οι βασιλιάδες του Ισραήλ βρισκόνταν σε συνεχή αγωνία για την ακολουθητέα πολιτική, γι' αυτό παρατηρείται ποικιλία τοποθετήσεων και

ποικιλία περιπετειών. Οι προφίτες κήρυτταν πως αυτός είναι ένας τυφλός δρόμος που δεν οδηγεί πουθενά, επρόκειτο για λάθος πολιτική. Υποστήριζαν πως αν ο λαός συνασπιζόταν γύρω από τον Γιαχβέ, με ένα ενιαίο και γνήσιο πρόσωπο, θα μπορούσε πραγματικά να διαπραγματευθεί κάποιους όρους ανεκτούς με κάποιον από τους δύο μεγάλους της συμμαχίας, ή ακόμα και με τους δύο.

Δυστυχώς, δεν ήταν μόνο η τρομερή εκ των έξω πίεση επί του Ισραήλ, ήταν και η συνεπακόλουθη πνευματική διάλυση της κοινωνίας από μέσα: ο λαός δεν είχε μόνο συνηθίσει στις συμμαχίες τότε με τον ένα και τότε με τον άλλο, είχε υιοθετήσει ακόμα και τους θεούς των ξένων μαζί με τις συμμαχίες, αφού οι ιερείς των Ιεροσολύμων αγνοούν τον Γιαχβέ, τον Θεό του Ισραήλ, και υιοθετούν τη λατρεία ξένων θεών των κάθε φορά συμμάχων. Αυτή η παράδοση υιοθεσίας της ειδωλολατρίας καταλογίζεται σε όλους, ιδιαίτερα όμως στους ιερείς του ναού: «As μην κατηγορεί ο λαός σου (γράφει ο προφήτης Ωσηέ στο 4,4 εξ.) ο ένας τον άλλο αδιάκριτα, λέει ο Κύριος. Εχουν όμως κάθε λόγο να κατηγορούν τους ιερείς. Εσείς, ιερείς, σκοντάφτετε μέρα μεσημέρι, μαζί σας σκοντάφτουν και οι (ψευδο)προφίτες τη νύχτα. Εγώ θα καταστρέψω όλο σας το συγγενολόι. Ο λαός μου θα βαδίσει στην καταστροφή από έλλειψη γνώσης. Επειδή με αγνοήσατε, θα σας αγνοήσω κι εγώ ως ιερείς μου. Επειδή λησμονήσατε τον νόμο του Θεού σας, θα λησμονήσω κι εγώ τα παιδιά σας! Οσο πληθαίνετε οι ιερείς, τόσο περισσότερο αμάρταναν ενώπιόν μου...». Τονίζει ο προφήτης την επικράτηση του εγκλήματος: «Αυτό που επικρατεί γενικά στη χώρα είναι το έγκλημα (...) Παρέβησαν τη διαθήκη μου στην πόλη. Σαν τους ληστές που στήνουνε καρτέρι κρύβονται οι ιερείς. Η Γαλαάδ είναι πόλη κακοποιών που πίσω τους αφήνουν ίχνη αίματος. Στον δρόμο προς τη Συχέμ σκοτώνουν. Αυτές τις πράξεις τις αισχρές διαπράττουν». Ακολουθούν τα περί διορισμού του ενός μετά τον άλλο των βασιλιάδων και των αρχόντων· η αδυναμία του λαού να κάνει επί αυτού κάτι. «Εγινε (η χώρα) σαν καρβέλι ψημένο μόνο από τη μια μεριά. Ξένοι κατέφαγαν τη δύναμή του, μα ετούτος δεν το νιώθει. Ασπρίσαν τα μαλλιά του, μα αυτός δεν το κατάλαβε. Καθώς το λέει ο λόγος, αυτός που σπέρνει άνεμο, θύελλα θα θερίσει. Καλαμιά δίχως στάχυ δε δίνει αλεύρι· κι αν μολαταύτα δώσει, ξένοι θα το καταβροχθίσουνε (...) Πλούσιες θυσίες και υποκριτικές καρδιές...».

Θεία Δίκη

Θα λέγαμε, πολύ συνοπτικά, ότι η μεν πολιτική κατάσταση περιγράφεται στο

► Η Μετάνοια του Δαβίδ. Ο προφητιάνακτας μεταμελημένος γονατίζει μπροστά στον προφήτη Νάθαν, που τον επιτιμεί. Εικονογράφηση χειρογράφου (Ψαλτήριο)· β' μισό 13ου αι. Ιεροσόλυμα, Πατριαρχική Βιβλιοθήκη (πηγή: «Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων», Εκδοτική Αθηνών).

αγάπης

βιβλίο ως μια εξωφρενική διαδοχή συνωμοσιών και δολοφονιών, με πολλούς διεκδικητές της εξουσίας· η δε πνευματική του έθνους κατάσταση χαρακτηρίζονταν από την έλλειψη της «δικαιοσύνης». Γι' αυτό κι ο Αμώς τονίζει στην προφητεία του ότι ο Γιαχβέ θα παρουσιασθεί τελικά ως δικαίος Κριτής και δεν θα αφήσει λίθον επί λίθου. Μόνον έτσι, φαίνεται, κάποιοι μπορεί να μετανοήσουν. Θα πέσει στη χώρα μεγάλη ανέχεια: «Οι άνθρωποι θα πεινάνε, αλλά όχι για ψωμί, και θα διψάνε, αλλά όχι για νερό· θα πεινάνε και θα διψάνε για να ακούσουν κάποιο μήνυμα από εμένα (...) και δεν θα το βρίσκουν». Ο ίδιος ο Θεός καταστρέφει τα θυσιαστήριά του στους ναούς: «Χτύπα τα κιονόκρανα τόσο δυνατά που να σειστούν το ιερό και τα θεμέλιά του. Σπάσε τις κολώνες ώστε να πέσουν στα κεφάλια τους...». Ο προφήτης Αμώς, φαίνεται, από κάποια τέτοια έκρηξη της δικαιοσύνης του Θεού περιμένει την τελική αφύπνιση του λαού.

Θεία Αγάπη

Με τον Ωσπέ όμως συμβαίνει εντελώς το αντίθετο. Μπροστά στην ίδια πολιτική και πνευματική διάλυση του λαού, έχει ένα μήνυμα τελείως διαφορετικό: Αν ο λαός πιστέψει ότι, παρά την έκπτωσή του, ο Θεός τον αγαπάει και είναι πρόθυμος να του συμπαρασταθεί, όσο κι αν φαίνεται αυτό παράλογο, είναι δυνατή η θεραπεία του κακού. Αν δηλαδή πιστέψει ο λαός πως είναι δυνατή η αναστροφή της τρομερής παρούσας κατάστασης, γιατί ο Γιαχβέ, παρά την έκπτωση και την πνευματική αναπηρία του λαού, είναι έτοιμος να δείξει αγάπη και να δώσει βοήθεια, αυτό μπορεί να είναι η διέξοδος από το σημερινό αδιέξοδο. Ένας λαός (άρχοντες και υπάκοοι) που εκτρέπεται σίγουρα καταλήγει σε πλέγματα, ενοχές και αδιέξοδα. Ο Ωσπέ εδώ προτείνει την απεριόριστη αγάπη του Θεού για τους ανθρώπους και την εξάρτηση απ' αυτήν ως λύση του προβλήματος.

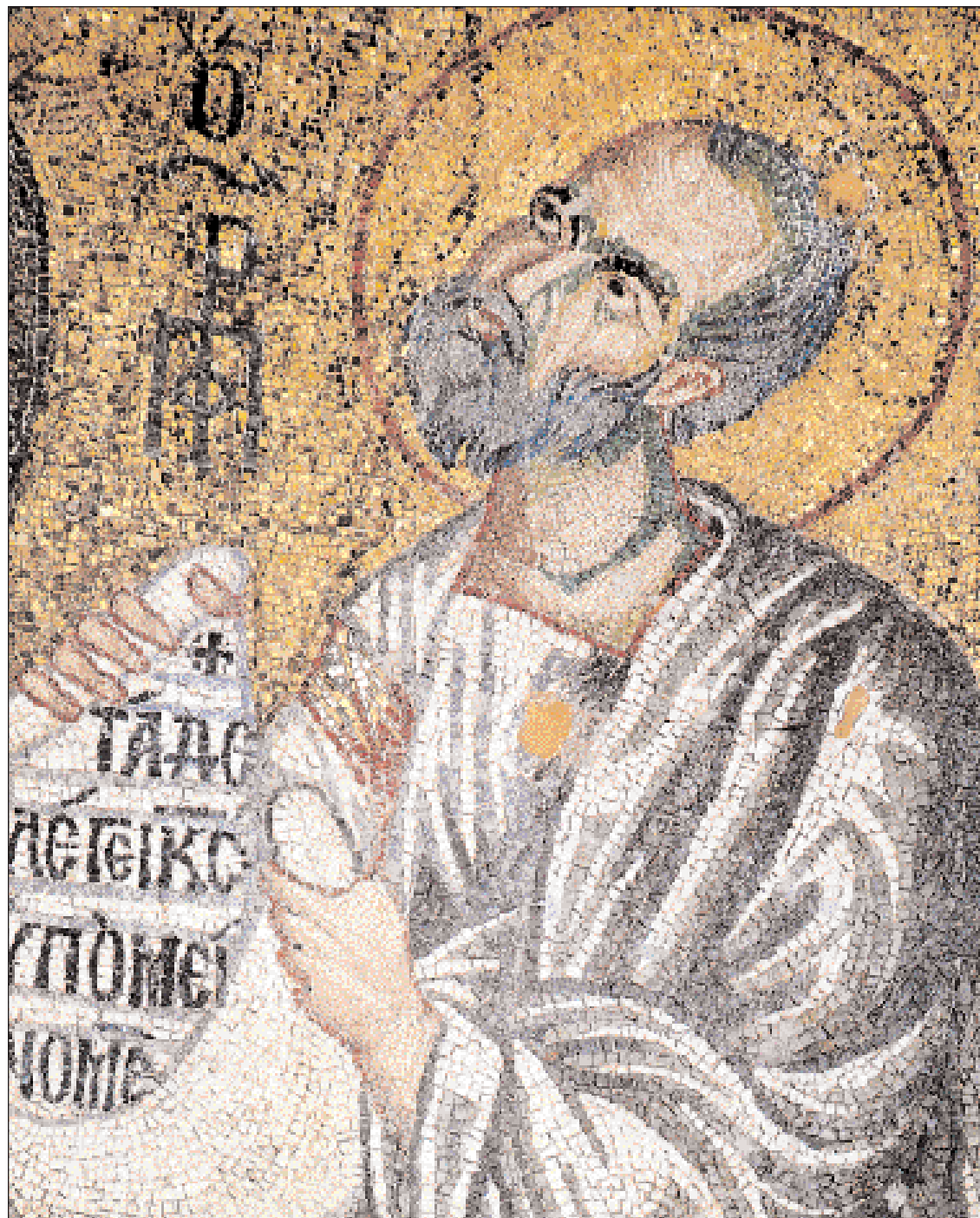
Προσωπική εμπειρία

Κι αυτό δεν είναι κάποια θεωρητική σύλληψη του προφήτη· είναι κάτι που βγαίνει άμεσα από την προσωπική του πείρα και ιστορία με τη γυναίκα που παντρεύτηκε, την Gomar: Τη γνώρισε πόρνη στον δρόμο και την αγάπησε με βαθύ έρωτα, την παντρεύτηκε κι έκαναν μαζί παιδιά. Κάποτε όμως η Gomar θυμήθηκε το πεζοδρόμιο, νοστάλησε τους παλιούς εραστές και εγκατέλειψε τον άνδρα της. Αυτός όμως εξακολουθεί να την αγαπάει και τη θέλει πίσω, αρκεί να θελήσει να επιστρέψει σ' αυτόν. Κύριος ο Θεός, του λέει: «Τώρα πήγαινε πάλι και πάρε πίσω τη γυναίκα σου

που αγαπάς, παρόλο που έχει γίνει 4μοικαλίδα, όπως και εγώ αγαπάω τους Ισραηλίτες, παρ' όλο που αυτοί έχουν στραφεί σε ξένους θεούς και λαχταράνε τις σταφιδόπιτες» (πρόκειται για σταφιδόψωμο, που ήταν χαρακτηριστικό του πανηγυριού κάποιας ειδωλολατρικής χανααντικής λατρείας). Και προσθέτει ο Ωσπέ: «Έτσι πήγα και απέκτησα πάλι τη γυναίκα μου, δίνοντας δεκαπέντε αργυρά νομίσματα και ενάμιση γομόρ κριθάρι». Ο δούλος, άνδρας ή γυναίκα, άξιζε τριάντα αργυρά shekel, ενώ το «ενάμιση γομόρ κριθάρι» αντιπροσωπεύει άλλα δεκαπέντε. «Και της είπα: Θα μείνεις μαζί μου για πολύν καιρό. Δε θα πηγαίνεις με άλλους άνδρες, μα ούτε και εγώ θα πλαγιάζω μαζί σου. Το ίδιο και ο λαός του Ισραήλ: πολύν καιρό θα μείνουν δίχως βασιλιά και δίχως άρχοντες, χωρίς θυσίες, χωρίς τις πέτρινες λατρευτικές στήλες και χωρίς εφώδ και ειδώλια (ιερατικά παραφερνάλια). Πολύ αργότερα θα επιστρέψουν στον Κύριο και θα αποζητήσουν τον Θεό τους και απόγονο του Δαβίδ, τον βασι-

λιά τους. Θα έρχονται με σεβασμό στον Κύριο και θα δέχονται τα αγαθά του» (Κεφ. 3). Και στο Κεφ. 6 προσθέτει: «Να λέτε λοιπόν, εμπρός, ως επιστρέψουμε στον Κύριο! Αυτός μας κατασπάραξε, αυτός θα μας γιατρέψει· αυτός μας πλήγωσε, αυτός και τις πληγές θα επιδέσει. Δύο και τρεις ημέρες (της μετάνοιας) θα υποφέρουμε. Επειτα όμως θα μας ξαναδώσει τη ζωή, θα μας σκώσει και θα ζήσουμε ενώπιόν του» (Κεφ. 6, 1-2).

Με την Gomar ο Ωσπέ έκανε παιδιά· αλλά και τα ονόματα των παιδιών που προήλθαν από την αρχική ένωσή τους είχαν (κατ' εντολή του Γιαχβέ) ονόματα που δήλωναν πολιτικά γεγονότα: το πρώτο πήρε το όνομα Γιζρεέλ, γιατί «σε λίγο εγώ θα εκδικηθώ τους φόνους που έκανε η (βασιλική δυναστεία) του Ινού στην κοιλάδα Γιζρεέλ και θα καταργήσω το βασίλειο του Ισραήλ», κάτι που πράγματι έγινε το 722 π.Χ. Η Gomar γέννησε κι άλλο παιδί, κορίτσι αυτή τη φορά, που ονομάστηκε «Λο Ρουκάμα» (μη ελεημένη), γιατί «δεν θα ελεήσω άλλο τους Ισραηλίτες, δεν θα

▲ Βιβλικός προφήτης. Λεπιόμερεια ψηφιδωτού (π. 1290) στον τρούλλο της εκκλησίας της Παρηγορίτισσας, στην Αρρα (πηγή: «Βυζαντινά Ψηφιδωτά», Εκδοτική Αθηνών).

τους συγχωρήσω άλλο». Κι όταν η Gomar έμεινε έγκυος στον δεύτερο υιό, σ' αυτόν δόθηκε το όνομα «Λο Αμμί» (ο μη λαός μου), γιατί «εσείς δεν είσθε πα παλάς μου και εγώ δεν υπάρχω πα για σας» (1,3-9). Είναι, πράγματι, εντυπωσιακή στον Ωσπέ η σύνδεση όχι μόνο της πνευματικής αλλά και της οικογενειακής και ερωτικής του ζωής με τα σχέδια του Γιαχβέ και τις απαιτήσεις του από τον λαό Ισραήλ. Διαβάζοντας κάποια τέτοια κείμενα στην Παλαιά Διαθήκη, σκέπτεται ο μελετητής: θα ήταν δυνατό μια τέτοια θρησκεία να μην κατακτήσει κάποτε όλο τον Δυτικό κόσμο; ❁

Ποίηση και Φιλοσοφία

◀ Ο Ρωμανός ο Μελωδός εμπνεόμενος από τη Θεοτόκο. Μικρογραφία χειρογράφου τον 1613. Βατικανό, Biblioteca Apostolica Vaticana.

► Ρωμανός ο Μελωδός, Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Στ. Καριάκη στον γυναικωόνιο του Μητροπολιτικού Ναού του Αγίου Μηνά, Ηράκλειο Κρήτης.

Τον ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

Αναπλ. Καθηγητού της Φιλοσοφίας της Φιλοσοφ. Σχολής του Παν. Αθηνών

Η ΠΟΙΗΣΗ, γράφει ο μεγάλος ανατόμος της διανοητικής διεργασίας του ανθρώπινου μυαλού Αριστοτέλης, βρίσκεται πολύ κοντά στη φιλοσοφία, γιατί και αυτή πολλές φορές ασχολείται με τα γενικώς ισχύοντα. Προφανώς, ό,τι ισχύει γενικώς έχει διαχρονική επικαιρότητα, όπως, π.χ., συμβαίνει με τον ορισμό του ανθρώπου ως ζώου λογικού. Είναι λοιπόν, κατά την έννοια αυτή, σπουδαία συγκυρία, καθώς ο Οκτώβριος συγκεντρώνει αρκετούς από τους μεγάλους ποιητές της βυζαντινής περιόδου, να επιδιωχθεί μια προσέγγιση ορισμένων θεωρήσεων του έργου τους, εκείνων βεβαίως που αφορούν στα μεγάλα και διαχρονικά ζητήματα που απασχολούν τον άνθρωπο. Τέτοια ζητήματα είναι αυτά που επιζητούν απάντηση στο ερώτημα περί της φύσεως του Θεού και της «αντιμετωπίσεως» του από τους ανθρώπους. Σε αυτά θα προστεθεί και το ζήτημα που αφορά στην παρουσία δυνάμεως η οποία απορρέει

από την εν θεώ κοινωνία και συμφωνία των ανθρώπων.

Θεοφάνης ο Γραπτός

Εχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί, άλλοτε καταφατικά και άλλοτε αποφαιτικά, διάφορα γνωρίσματα περί του Θεού. Στη χορεία αυτή έρχεται να προσθέσει τη δική του θέση, εμπνευσμένη από την ποιητική του ενόραση, ο Θεοφάνης ο Γραπτός († 11 Οκτωβρίου). Πρόκειται για έναν εξαιρετο ποιητή (περ. 775-845), ο οποίος ήλθε σε σύγκρουση με το εικονομαχικό περιβάλλον του Θεοφίλου, τον έκλεισαν σε φυλακή και του έγραψαν με καυτό σίδηρο στο μέτωπο συγκεκριμένους ιάμβους, εξ ου και το επώνυμο. Αποκαταστάθηκε μετά τον θάνατο του Θεοφίλου, και έγινε μητροπολίτης Νικαίας. Σχετικώς λοιπόν προς το πρώτο ζήτημα, της φύσεως δηλαδή του Θεού, μια πλημύρα φωτός υπάρχει σε μελωδικά διανοήματα του Θεοφάνου όταν αυτός αναφέρεται στην θεότητα. Ετσι, ο Χριστός δηλώνεται ως «*άναρχον φως*», ο οποίος «*κατεσκεύασε*» κάποια στιγμή ακαριαίως –αυτό φανερώνει ο αόριστος χρόνος που χρησιμοποιεί– όλα τα έγχρονα όντα. Στην κο-

ρυφή αυτών των όντων βρίσκονται οι άγγελοι, οι οποίοι, ως έσοπτρα, δέχονται την «αστραπήν του αδύτου φωτός». Η αδιάλειπτη εμμονή των αγγέλων στη θέα του φωτός, επειδή για τον Θεοφάνη συνιστά κατάσταση sine qua non, παρουσιάζεται με τη χρήση του ενεστώτος. Σημειώνει λοιπόν ο Θεοφάνης ότι «τα τάγματα των ασωμάτων [...] παριστάμενα [ακαταπαύστως] σέ γεραίρουσι». Αυτή η υμνολογική έκφραση προέρχεται από το ότι το φως της θεότητας είναι «κάλλος αμήχανον», εξαιτίας του οποίου οι άγγελοι συνεχώς και αδιαλείπτως «εκλαμπρύνονται». Οι θέσεις του Θεοφάνους δεν απέχουν από τις θέσεις εκείνων της δογματικής και υμνολογικής παραδόσεως, αφού πλείστοι όσοι από αυτούς μεταχειρίζονται την έννοια του φωτός για τη νοητική απεικόνιση της θεότητας. Στο εξαποστειλάριο μάλιστα της Πεντηκοστής ακούγεται πως είναι «φως ο Πατήρ, φως ο Λόγος, φως και το άγιον Πνεύμα»...

Ρωμανός ο Μελωδός

Σε πολλές περιπτώσεις αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος πως είναι αδύνατος, ιδίως όταν αντιμετωπίζει φυσικές δυνάμεις, οπότε η αδυναμία είναι φανερή. Όταν η Ατοσσα ρωτά τι έφταιξε και ο γιος της ο Ξέρξης έπαθε μεγάλη καταστροφή, ο Δαρείος της απαντά πως ο γιός τους δεν υπολόγισε τις δυνάμεις που υπάρχουν και προσπάθησε, ενώ ήταν θνητός, να αλλάξει τα αιώνια όρια. Ένας μεγάλος ποιητής, ο Ρωμανός ο Μελωδός (†1 Οκτωβρίου) –που γεννήθηκε στην Εμεσα της Συρίας, ήλθε κατόπιν στην πρωτεύουσα, έγραψε πολλούς ύμνους και έζησε πιθανώς μέχρι το 537– εκφράζει εν προκειμένω τη θέση του στο ζήτημα των ορίων της ανθρώπινης δύναμης, ειδικότερα όσον αφορά στον τρόπο της «αντιμετώπισης» της θεότητας. Διδάσκει, λοιπόν, σχετικώς με το θέμα αυτό ο ποιητής, ότι ο άνθρωπος, ακόμη και ο πλέον επιφανής, οφείλει να μένει πίσω από τη δύναμη του Θεού, ή μάλλον να την υπακούει, με την έννοια που ενυπάρχει στο ρήμα. Σε μία περίπτωση, με τη χρήση της *πθοποιίας* φανερώνει ο Ρωμανός τις προθέσεις του. Με τον όρο *πθοποιία* εννοείται η εφευρετικότητα του ποιητή να θέτει λόγια στο στόμα των διαλεγόμενων εκεί που η παράδοση των πηγών δεν αναφέρει στιχομυθία. Δεν υπάρχει, ως γνωστόν, πληροφορία σχετικά με το τι είπε η Θεοτόκος στους Μάγους. Η ευφυΐα και το ποιητικό τάλαντο του Ρωμανού επιλύουν διά της *πθοποιίας* το πρόβλημα. Οι Μάγοι

**Θεοφάνης Γραπτός,
Ρωμανός Μελωδός,
Ιωάννης Ευχαΐτων:
τρεις μεγάλοι βυζαντινοί ποιητές**

▲ «Τα τάγματα των ασωμάτων... σε γεραίρουσι». Λεπτομέρεια από την «Αποκάλυψη» του Θωμά Μπαθά. Πάμμος, Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

έχουν φθάσει προφανώς πρέπει να ζητήσουν να τους επιτραπεί η είσοδος. Αλλά η Θεοτόκος, επειδή έχει γνωρίσει πως ο γιος της είναι Θεός, δεν αναλαμβάνει μόνη της την ευθύνη της προσταγής. Γράφει λοιπόν ο Ρωμανός, πως η Παρθένα, όταν έμαθε ότι οι Μάγοι ζητούν το βρέφος, έσκυψε και, αφού προσκύνησε αυτόν που είχε προέλθει από τα σπλάγχνα της, του είπε: Επειδή αυτοί που έχουν έλθει είναι λαός σου, δώσε διαταγή να μπουν στο σπίτι σου. Τότε ο Ιησούς, «των φρενών αφανώς ήψατο της μητρός αυτού, εισάγαγε, λέγων,» αυτούς που έχω φέρει εδώ.

Ιωάννης Ευχαΐτων

Πολλοί κατά καιρούς γράφουν για την ισχύ που προσφέρει η ένωση δυνάμεων οι οποίες κατευθύνονται σε κοινό στόχο. Κατά την έννοια αυτή, στην αρχαιότητα ένα μαχαίρι δικοπο ήταν όπλο πιο αξιόμαχο από ένα απλό. Ο Ιωάννης Ευχαΐτων (†5 Οκτωβρίου), επίσκοπος (– μετά το 1085), καθηγητής στο Πανδιδακτήριο της Πόλεως, ο οποίος επρωτοστάτησε στην κοινή εορτή των τριών Ιεραρχών, χρησιμοποιεί την αντίληψη περί της ευεργετικής ισχύος της ενότητας. Προφανώς υπάρχει και ενότης δυνάμεων που οδηγεί στην απώλεια. Γράφει σχετι-

κώς με τη σύνοδο «κακών» δυνάμεων, πως «το νέφος των λογισμών» με ταρασσει και με οδηγεί στον βυθό. Αφορών, αντιθέτως, ο Ιωάννης στη δύναμη των τριών Ιεραρχών –αφού μάλιστα συνέστησε την εορτή προκειμένου να επιτευχθεί η ομόνοια των φοιτητών ως προς το ποιος από τους τρεις Ιεράρχες υπερέχει– γράφει πως η χάρις του αγίου Πνεύματος δεν κάνει διακρίσεις. Κατά την έννοια αυτή, δεν προβάλλει κατά των πολεμίων «δίστομον μάκαιραν», αλλά «τρίστομον». Αυτό, λοιπόν, το «ουρανοκάλκευτον ξίφος» με τις τρεις κόψεις υπερασπίζεται συνεχώς την τριλαμπή θεότητα. Σε μια άλλη περίπτωση, ο ποιητής παρατηρεί πως οι τρεις Ιεράρχες είναι απαύγασμα τριλαμπές της αντιστοίχου τριλαμπούς αϊγλης της Τριάδος. Προβάλλονται δε, σε άλλη περίπτωση, οι ιεράρχες ως «σοφοί» προς τους οποίους οι «φιλόσοφοι» οφείλουν να πλησιάσουν, αν θέλουν να γίνουν σοφοί («σοφισθούν»).

Έτσι, η ποίηση, όταν σ' αυτήν θητεύουν εμπνευσμένοι λειτουργοί, μπορεί να αναχθεί στη θέαση του γενικού, να επαληθεύσει δηλαδή τη θέση του μεγάλου Σταγειρίτη για τη σχέση της με τη φιλοσοφία, στον βαθμό που μπορεί να συγκροτήσει προτάσεις που αφορούν στα γενικά («καθόλου») και υπερχρονικά. ✠

Λουκάς ο ιατρός ο αγαπητός

Τον ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΔΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΟΙΟΣ ΉΤΑΝ ο Λουκάς, «ο ιατρός ο αγαπητός» (Κολοσ. 4,14), που συνέταξε το δίτομο έργο «Ευαγγέλιο Λουκά – Πράξεις των Αποστόλων»; Και γιατί το αφιερώνει, στον Πρόλογό του, σε κάποιον «κράτιστο Θεόφιλο»;

Δεν ξέρουμε ποιος ήταν αυτός ο Θεόφιλος και γιατί προσφωνείται κράτιστος, ούτε για ποιο συγκεκριμένο σκοπό αφιερώνεται σε αυτόν το έργο. Κάποιοι ερμηνευτές υπερέβησαν τα αυστηρά όρια της επιστήμης και προχώρησαν σε υποθέσεις. Προτάθηκε, π.χ., ότι ο Θεόφιλος ήταν μέλος του δικαστηρίου που θα αποφάσιζε, περί το 67 μ.Χ., την τύχη του Παύλου από το αρμόδιο αυτοκρατορικό δικαστήριο στη Ρώμη και ότι κάποιος οπαδός του Παύλου γράφει το έργο για να εφοδιάσει τον Θεόφιλο με τις αναγκαίες γνώσεις για την υπεράσπιση του Αποστόλου! Αν μη τι άλλο, τέτοιες υποθέσεις είναι ενδεικτικές της άγνοιάς μας περί των ιστορικών περιστατικών που προκάλεσαν τη συγγραφή αφηγηματικών έργων, όπως το δίτομο του Λουκά! Στις Επιστολές του Παύλου, βέβαια, δεν έχουμε τέτοιο πρόβλημα, αφού το περιεχόμενό τους μας οδηγεί από μόνο του να προσεγγίσουμε κάθε φορά τις ιστορικές αφορμές που προκάλεσαν τη συγγραφή τους.

Δύο θεωρίες

Δεν ξέρουμε, λοιπόν, γι' αυτόν τον Θεόφιλο τίποτε βέβαιο. Ποιος όμως ήταν ο Λουκάς, ο ιατρός που έγραψε το Ευαγγέλιο – Πράξεις; Περί αυτού έχουν διατυπωθεί στην έρευνα δύο θεωρίες: κατά την πρώτη, ο Λουκάς ταυτίζεται προς τον «Λούκιο τον Κυρναίο» (Πραξ, 13,1), ο οποίος στην Αντιόχεια συνδέθηκε με τον Παύλο και έγινε σύντροφος των ταξιδιών του, και βέβαια προσωπικός γιατρός του. Τα ονόματα Λούκιος και Λουκάς βρίσκουμε πως, τα χρόνια εκείνα, εναλλάσσονταν. Και αν, βέβαια, ήταν Μικρασιάτης, δεν είναι απίθανη η υπόθεση ότι σπούδασε ιατρική στην Ταρσό της Κιλικίας, που διέθετε σπουδαία τέτοια σχολή.

Η δεύτερη στην έρευνα υπόθεση περί του Λουκά τον συνδέει προς την πόλη των Φιλίππων της Μακεδονίας. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στα «ημείς» εδάφια, στην έκθεση της αφήγησης του βιβλίου των Πράξεων όχι σε τρίτο, αλλά σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «αναχθέντες δε από Τρωάδος ευθυδρομήσαμεν εις Σαμοθράκων, τη δε επισύση εις Φιλίππους» (Πραξ, 16,11 εξ.). Στην ίδια αιτία αποδίδονται οι λεπτομέρειες της δράσης του Παύλου στην πόλη των Φιλίππων (Πραξ,

▲ Ο ευαγγελιστής Λουκάς. Τετραεναγγέλιο του 950-960. Αγιον Ορος. Μονή Στανρονικήη.

16,11-40). Πρόκειται για υποθέσεις, τίποτε περισσότερο. Πρέπει πάντως ο Λουκάς να ήταν με τον Παύλο, όχι μόνο συνοδός του Παύλου καθ' όλη τη δεύτερη περιόδειά του. Τα «ημείς» εδάφια σημαίνουν είτε πως ο Λουκάς ήταν μέλος της συνοδείας του Παύλου από την Τρωάδα μέχρι τη Ρώμη, είτε πως ο συγγραφέας των Πράξεων χρησιμοποιεί το ημερολόγιο κάποιου άλλου συνοδού του Παύλου κατά την περίοδο αυτή.

Δεν μπορούμε, επίσης, από την ιδιότητα του Λουκά ως ιατρού να οδηγηθούμε, από το λεξιλόγιό του, σε όποια σίγουρα συμπεράσματα. Δεν μπορούμε να υπερτονίσουμε το επιχείρημα αυτό (δεν χρησιμοποιεί, δηλαδή, ο ευ-

αγγελιστής όρους που αποκλειστικά ήσαν σε χρήση μόνο από γιατρούς), αν και οι περιγραφές ασθενειών και ασθενών από τον Λουκά έχουν κάτι το ιδιαίζον. Σαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έργου του θα μπορούσαν να σημειωθούν, σύντομα εδώ: η ευρύτητα του οριζοντά του, καθώς και η σύνδεση του έργου του Ιησού με το έργο ενός ριζοσπάστη Απόστολου όπως ο Παύλος: η βαθιά αγάπη του για τους «πτωχούς» και τους περιθωριακούς, όπως και για τους θρησκευτικά παραστρατημένους, Εθνικούς ή Σαμαρείτες: η επιθυμία του να τονίσει πως οι μεγάλοι Απόστολοι Παύλος, Πέτρος και Ιάκωβος συμφωνούσαν στα ουσιαστικά – κάτι που δεν επιβεβαιώνεται από τις Επι-

στολές του Παύλου· το ότι του αρέσει ο κομμουνισμός στην αρχαία Εκκλησία και είναι κατά του πλούτου γενικώς· το ότι είναι ξεχωριστός φεμινιστής, αν και, όπως φαίνεται, προτιμά τον ασκητισμό αντί του έγγαμου βίου.

Λουκάς και Παύλος

Οποιαδήποτε απόπειρα περιγραφής περί του πώς συντάχθηκε το έργο «Λουκάς – Πράξεις» προϋποθέτει μάλλον κάποιο «σενάριο» περί των ιστορικών περιστατικών της συγγραφής, για το οποίο όχι βεβαιότητα, αλλά μόνο πιθανότητες υπάρχουν. Μπορεί δηλαδή να υπάρξουν διάφορα σενάρια. Εδώ παρουσιάζεται αυτό που δεχόμαστε εμείς: Περί το 60 ο Λουκάς έρχεται με τον Παύλο στην Παλαιστίνη, στα Ιεροσόλυμα (Πραξ. 21,25 εξ). Επακολουθεί η σύγκρουση του Αποστόλου προς τις ιουδαϊκές αρχές, η σύλληψή του από τον Ρωμαίο χιλιάρχο στα Ιεροσόλυμα και η ασφαλής παράδοσή του στον Ρωμαίο Επίτροπο της Παλαιστίνης, που είχε την έδρα του στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, όπου ο Παύλος έμεινε δέσμιος μία διετία τουλάχιστον. Κατά την περίοδο αυτή ο Λουκάς, που συνόδευε τον Παύλο παντού, είχε την ευχέρεια και τον χρόνο να γνωρίσει κάποιες πηγές του Ευαγγελίου και των Πράξεων. Έτσι, πρέπει να γνώρισε τα «Λόγια» του Ματθαίου, καθώς και τα, ιδιάζοντα σε αυτόν, περί της γέννησης του Ιησού, περί του Πάθους και της Ανάστασης, καθώς και την πηγή που αφορά τις σχέσεις του Ιησού προς τους περιθωριακούς. Κάποιοι ξένοι συνάδελφοι προτείνουν ότι στο τέλος αυτής της περιόδου γράφτηκε «ο Πρωτολουκάς» και στάλθηκε στον Θεόφιλο (όπως υποτίθεται, Ρωμαίο δικαστικό προσκείμενο στον χριστιανισμό), όταν τελικά η Καισάρεια αποφάσισε τη μεταγωγή του Παύλου για να δικαστεί στη Ρώμη από το ίδιο το αυτοκρατορικό δικαστήριο.

Ο Λουκάς συνόδευσε τον Παύλο στη Ρώμη, καθώς μας πληροφορούν οι Πράξεις, και εκεί ο Παύλος περίμενε δύο χρόνια για να έλθει η σειρά του να δικασθεί. Στη Ρώμη, ο Λουκάς γνώρισε το ευαγγέλιο του Μάρκου και –κατά το σενάριο– διασκεύασε το δικό του κείμενο, θέτοντας ως βάση το ευαγγέλιο του Μάρκου. Έτσι φθάνουμε, κατά βάσει, στον σημερινό Λουκά, στην πλήρη έκδοση του σημερινού ευαγγελίου.

Για την πηγή των «Λογίων» του Ματθαίου έγινε ήδη λόγος στο άρθρο μας (βλ. «Επτά Ημέρες» 1/4/2001) περί του Ματθαίου και του ευαγγελίου του. Εδώ, ό,τι χρειάζεται είναι να σημειωθεί ότι το κατά Μάρκον ευαγγέλιο –το αρχαιότερο από τα τρία Συνοπτικά– είναι το κείμενο που προσδιόρισε την πορεία της ζωής του Ιησού και στο κατά Λουκά. Όχι μόνο γιατί στηριζόταν ο Μάρκος σε παραδόσεις του Αποστόλου Πέτρου, αφού ο Μάρκος ήταν κάτι περισσότερο, δηλαδή διερμηνέας του Πέτρου, όταν αυτός βγήκε να κηρύξει (Προς ποιους άραγε; Μήπως προς Ιουδαίους μόνο; Κι έφθασε μέχρι τη Ρώμη!) Επειδή τα ελληνικά του Πέτρου δεν ήσαν επαρκή, χρησιμοποιούσε ως διερμηνέα τον Μάρκο. Κατά την μαρτυρία του Παπία, που διασώζει ο ιστορικός Ευσέβιος, «Μάρκος ερμηνευτής Πέτρου γενόμενος (...) καλώς έγραψεν ου μέντοι τάξει». Παρά την παρατήρηση του Παπία, η «τάξις» του Μάρκου είναι εκείνη που επηρέασε περισσότε-

▲ Η δικαίωση του πτωχού ανθρώπου. Μικρογραφία χειρογράφου του 12ου αι. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης.

ρο τους άλλους συγγραφείς των Ευαγγελίων!

«Θυαί υμίν τοις πλουσίοις...»

Σε ένα σύντομο άρθρο όπως το παρόν ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για την ιδιαίτερη πηγή του Λουκά (δηλώνεται αυτή συνήθως στη βιβλιογραφία διεθνώς διά του L(ukas) ή στα ελληνικά διά του Λ). Όταν λέμε «περιθωριακοί», τι εννοούμε; Εν πρώτοις, εννοούμε ανθρώπους που το ιουδαϊκό θρησκευτικό κατεστημένο (Φαρισαίοι και Σαδδουκαίοι) θεωρούσε ως εκκλησιαστικώς απορριπτέους: πόρνες, τελώνες, Σαμαρείτες, τις γυναίκες γενικώς ή τα παιδιά· τους άσωτους, τους απολωλότες κ.τ.ο. Σύμφωνα με την πηγή L(ukas), η νέα οικογένεια του Θεού δεν είναι ο ιστορικός Ισραήλ ούτε ακόμα η στενότερη οικογένεια του Ιησού (8, 19 εξ.)· η έννοια της νέας οικογένειας επαναπροσδιορίζεται από τον Ιησού: μέλη της νέας κοινωνίας είναι μόνο οι «πνευματικώς» συγγενείς προς τον Ιησού (βλ. σχετικώς ιδιαίτερα την περικοπή 9, 57–62 περί των απαιτήσεων της χριστιανικής μαθητείας). Αυτό που ζητείται είναι «όλος ο άνθρωπος» («ή όλα ή τίποτα»). Γι' αυτόν τον λόγο «οι πλούσιοι» δεν έχουν μέρος στη νέα κοινωνία του Θεού, γιατί τα αγαθά τους τα έχουν για τον εαυτό τους, δεν τα μοιράζονται με άλλους. Η περίπτωση του Ζακχαίου είναι ενδεικτική για τις προϋποθέσεις που τίθενται για τη δημιουργία «κοινωνίας».

Στο ερώτημα «ποιοι είναι ο πλησίον μου» ο Ιησούς απαντάει, «ο οποιοσδήποτε έχει την ανάγκη μας»: κι ως είναι διαφορετικός από εμάς, όπως στα χρόνια του Ιησού ήταν ένας Σαμαρείτης ή οι αμαρτωλοί για έναν πιστό Ιουδαίο (Παραβολή καλού Σαμαρείτη).

Εξάλλου, κατά τον Λουκά, ο Ιησούς είχε μαθητές άνδρες και γυναίκες, άσχετα μάλιστα αν μερικές απ' αυτές δεν είχαν καθαρά χαρτιά από την προχριστιανική τους ζωή (Λουκ. 8, 1–3). Το πιο ενδιαφέρον στην πηγή L του ευαγγελίου είναι ότι ο Θεός παρουσιάζεται ξετρελαμένος από αγάπη για ανθρώπους σύμφωνα με τα κοινά κριτήρια χαμένων, άσωτους και απολωλότες! Κάνει ιδιαίτερη εντύπωση αυτή η έμφαση στην ιδιαίτερη αγάπη του Θεού προς τους άσωτους και τους απολωλότες! Ας θυμηθούμε το γλέντι που κάνει ο πατέρας όταν επιστρέφει ο Άσωτος υιός· τη χαρά της χήρας που βρήκε τη χαμένη δραχμή· και την παράξενη συμπεριφορά εκείνου του βοσκού που παρατάει τα 99 πρόβατα και τρέχει σε βουνά και σε λαγκάδια να βρει το απολωλός. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Θεός του L στον Λουκά για τους απολωλότες πολύ περισσότερο παρά για τους κανονικούς, της σειράς. Σχετικά με τις απασχολήσεις της γυναίκας, ο Ιησούς εκτιμάει τη Μάρθα ως καλή νοικοκυρά, ιδιαίτερα όμως τη Μαρία, που ενδιαφέρεται για τη θεολογία.

Νομίζω ότι τα παραπάνω είναι επαρκή για να δείξουν την ιδιαιτερότητα του ευαγγελίου του Λουκά. Τα πιο πολλά θέματα που θίξαμε ως προς το έργο του Λουκά Ευαγγέλιο–Πράξεις απαιτούσαν περισσότερη ανάλυση. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει στα στενά περιθώρια που έχουμε εδώ. Ο αναγνώστης πάντως θα κατάλαβε πως τα Ευαγγέλια δεν γεννήθηκαν όπως η Αθηνά από το κεφάλι του Δία. Και η Εκκλησία το κατάλαβε αυτό, και για τον λόγο αυτό δεν έχουμε ένα μόνο Ευαγγέλιο αλλά τέσσερα, πολύ συγγενή όσο και διαφορετικά μεταξύ τους. Η Εκκλησία μας γιορτάζει τη μνήμη του Ευαγγελιστή Λουκά στις 18 Οκτωβρίου. ✠

▲ Ο ευαγγελιστής Λουκάς και η αρχή του Ευαγγελίου του. Τειραεγγέλο. Αγίου Όρους, Μονή Καρακάλλα (πηγή: «Θησαυροί του Αγίου Όρους». Εκδ. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 1997).

Η ιστορηθείσα υπό του αποστόλου...

▼ Ο απόστολος Λουκάς ζωγραφίζει την Παναγία Οδηγήτρια. Εννπόγραφο έργο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (1541-1614) χρονολογημένο στα 1560-1567. 41X33 εκ. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη. Δωρεά Δημητρίου Σιοιλιάνου.

Της **ΜΑΡΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ - ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ**

«Αλαλα τα χείλη των ασεβών,
των μη προσκυνούντων
την εικόνα σου την σεπτήν,
την ιστορηθείσαν
υπό του αποστόλου Λουκά
ιερωτάτου την Οδηγήτριαν»

Ο ΛΟΥΚΑΣ, τη μνήμη του οποίου η ορθόδοξη Εκκλησία εορτάζει στις 18 Οκτωβρίου, μας είναι κυρίως γνωστός ως συγγραφέας του τρίτου Ευαγγελίου και των Πράξεων των Αποστόλων. Επιπλέον, είναι γνωστός και ως ζωγράφος, καθώς σε αυτόν αποδίδεται η ιστορία των παλαιότερων και αυθεντικών προσωπογραφιών της Θεοτόκου.

Η παράδοση της ιστορίας της Θεοτόκου από τον ευαγγελιστή Λουκά γνώρισε έμφαση μετά την Εικονομαχία. Η συσχέτιση παραστάσεων της Θεομήτορας με τη σημαντική αυτή προσωπικότητα της πρώιμης χριστιανικής Εκκλησίας προσέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα στο ίδιο το γεγονός της απεικόνισης θείων προσώπων

και επομένως στην αναγκαιότητα της ύπαρξης και της προσκύνησης των εικόνων. Τα θέματα αυτά ήταν ζωτικής σημασίας για την Εκκλησία και τη λατρεία μετά την οριστική Αναστήλωση των εικόνων το 843. Εξάλλου, η έμφαση στην καλλιτεχνική αυτή ιδιότητα του Λουκά οδήγησε στην πεποίθηση αναγνώρισης ορισμένων περιώνυμων λατρευτικών εικόνων ως προερχόμενων από το χέρι του ευαγγελιστή ζωγράφου, αλλά και στη θεώρησή του ως του θεμελιωτή της χριστιανικής ζωγραφικής.

Δημοφιλείς παραστάσεις της Θεοτόκου σε Ανατολή και Δύση αποδίδονται στον Λουκά, ο οποίος θεωρείται ότι είχε φιλοτεχνήσει τη μνημειακή εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, το περίφημο παλλάδιον της Κωνσταντινούπολης, την αποκειμένη στη Μονή των Οδηγών. Η εκπληκτική και διαχρονική διάδοση της παράστασης αυτής με τη Μητέρα και το Βρέφος σχετίζεται με τη δογματική σημασία της, καθώς το θέμα παραπέμπει στην Ενσάρκωση του Χριστού.

Εργα τέχνης τόσο της βυζαντινής

όσο και της δυτικοευρωπαϊκής παράδοσης που απεικονίζουν τον ευαγγελιστή Λουκά να ζωγραφίζει τη Θεοτόκο σώζονται από τον 13ο-14ο αιώνα. Το θέμα συνεχίζεται και σε μεταγενέστερες εποχές. Στη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη του τέλους του 15ου και του 16ου αιώνα γνωρίζει μεγάλη άνθηση, γεγονός που συνδέεται με την επαγγελματική οργάνωση των ζωγράφων και την ίδρυση συντεχνιών αφιερωμένων στον ομότεχνό τους άγιο. Στον Χάνδακα της βενετοκρατούμενης Κρήτης μαρτυρείται από αρχαιακές πηγές του 16ου αιώνα η λειτουργία συντεχνίας των ζωγράφων, αφιερωμένης στον Άγιο Λουκά. Αντίθετα, στην ύστερη παλαιολόγεια και τη μεταβυζαντινή ζωγραφική η σκηνή απεικονίζεται σποραδικά και με κάποια τυποποίηση στην εικονογραφία, δεδομένων των δεσμεύσεων της βυζαντινής παράδοσης. Ωστόσο παρόμοια έργα μπορούν να μας δώ-

σουν μια ιδέα για τους τρόπους με τους οποίους βυζαντινοί καλλιτέχνες υλοποιούσαν την απεικόνιση ενός αγίου που εξασκούσε την ίδια με αυτούς τέχνη.

Ένα εικονίδιο του 15ου αιώνα με τον Άγιο Λουκά να ζωγραφίζει

τη Βρεφοκρατούσα (Μουσείο εικόνων του Ρεκλιγγκχάουζεν) παρουσιάζει την κωδικοποίηση του θέματος, όπως αυτό παραδίδεται από την ύστερη παλαιολόγεια στην πρώιμη κρητική ζωγραφική. Ο ζωγράφος, σε στάση που θυμίζει βυζαντινές απεικονίσεις ευαγγελιστών, κάθεται μπροστά στον οκρίβαντα, όπου βρίσκεται το έργο του, περιστοιχιζόμενος από τα χρειώδη του επαγγέλματος.

Ιδιαίτερη θέση στην εξέλιξη του θέματος στη μεταβυζαντινή ζωγραφική κατέχει η γνωστή εικόνα του ευαγγελιστή Λουκά που ζωγραφίζει την Παναγία Οδηγήτρια (Μουσείο Μπενάκη), η οποία οφείλεται στον χρωστήρα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου και τοποθετείται στην κρητική περίοδο του μεγάλου ζωγράφου. Μολονότι αρκετά φθαρμένη, αποκαλύπτει πολλά για την προπαίδεια του νεαρού μαίστρου, τις δυνατότητες και τις καλλιτεχνικές προτιμήσεις του. Σ' αυτό συνδυάζονται επιδέξια τα στοιχεία της βυζαντινής αισθητικής με διακριτικές επιδράσεις από την τέχνη της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, ενώ ταυτόχρο-

να το έργο διατηρεί την πνευματικότητα και τον χαρακτήρα της λατρευτικής εικόνας.

Η φιγούρα του αγίου ξεχωρίζει με την πλαστικότητα και τον δυναμισμό της. Η επιβλητική Οδηγήτρια είναι τοποθετημένη μπροστά του, ενώ κοντά βρίσκονται τα χρώματα και τα εργαλεία του ζωγράφου. Άγγελος τον στεφανώνει με δάφνινο στεφάνι, ανεμίζοντας ταινία με επιγραφή αναφερόμενη στην απεικόνιση της Θεοτόκου.

Η πρωτοτυπία του έργου -πάντα σε σχέση με την παράδοση από την οποία προέρχεται- συνίσταται τόσο στον εμπλουτισμό της εικονογραφίας του όσο και στη φόρτισή του με νέους συμβολισμούς. Ο Δομήνικος ανέτρεξε σε δυτικές πηγές για να δημιουργήσει τη δική του σύνθεση.

Ο ταλαντούχος καλλιτέχνης, επιφέροντας μικρές εικονογραφικές αλλαγές και προσθήκες διευρύνει το νοηματικό περιεχόμενο της παράστασης. Συγχρόνως επιτρέπει να ανιχνεύσουμε μια νέα στάση απέναντι στη ζωγραφική τόσο από την πλευρά σημα-

ντικών ζωγράφων της εποχής όσο και από την πλευρά του κοινού στο οποίο αυτοί απευθύνονταν. Το έργο αντανάκλα κατ' ουσίαν τη βελτίωση της θέσης του ζωγράφου στη βενετοκρατική κοινωνία της εποχής, υπό την επίδραση των αναγεννησιακών ρευμάτων της Δύσης. Ο εικονογράφος εξασκεί την τέχνη του σε «αστικό» περιβάλλον. Στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, είναι πλέον άτομο κάποιος κοινωνικής περιωπής. Η εργασία του είναι επαινετή (ο άγγελος τον στεφανώνει με δάφνη, σαν ποιητή) και ο ίδιος έχει συναίσθηση της αξίας του. Η ερμηνεία αυτή υποστηρίζεται από πηγές της εποχής, οι οποίες δείχνουν ότι στην αναγεννησιακή Κρήτη οι καλύτεροι δεξιότεχνες του χρωστήρα αντιμετωπιζόνταν όχι πλέον υπό το μεσαιωνικό πρίσμα του τεχνίτη, αλλά με την αναγεννησιακή αντίληψη του δημιουργικού καλλιτέχνη.

Σ' αυτό το πλαίσιο η εικόνα του αγίου Λουκά του Θεοτοκόπουλου αποτελεί όχι μόνο ένα αξιόλογο έργο τέχνης, αλλά και ένα σημαντικό πολιτισμικό τεκμήριο της εποχής του.

Η «Τζαμάλα» της Θράκης

Τον ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗ

Δρ Φιλολογίας, Δ/ντή Ερευνών
του Κέντρου Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

ΠΟΛΛΑ ΗΤΑΝ τα έθιμα που συνδέονταν με τη σπορά, τη σημαντικότερη φροντίδα για τον παραδοσιακό γεωργό, με πιο διαδεδομένο την ευλογία του σπόρου στην εκκλησία στις 14 Σεπτεμβρίου, εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού.

Κατά τόπους όμως με τη σπορά συνδέονται και άλλα λιγότερο γνωστά έθιμα, τα οποία μάλιστα παρουσιάζονται με μορφή δρώμενων. Το πιο χαρακτηριστικό μπορεί να θεωρηθεί η «Τζαμάλα», λέξη αραβική που σημαίνει καμήλα, μια προσωποποίηση θηλυκής οντότητας με αόριστη γονιμοποιητική σημασία. Γι' αυτό η παρουσία ομοιώματος καμήλας είναι συχνή σε ευετηρικά δρώμενα και παραστάσεις ευετηρικού περιεχομένου, ιδιαίτερα το Δωδεκαήμερο και την Αποκριά, έστω και αν έχει πάρει έναν παιγνιώδη και σατιρικό χαρακτήρα.

Η Τζαμάλα συννηθίζονταν παλαιότερα στη Θράκη του αγίου Δημητρίου, στις 26 Οκτωβρίου, ή σε μίαν άλλη μέρα, ανάλογα με τον χρόνο έναρξης της σποράς, ο οποίος, όπως είναι αυτονόητο, εξαρτάται από τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες κάθε τόπου.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στο λαϊκό καλαντάρι η εορτή του αγίου Δημητρίου θεωρείται ως το ορόσημο της εισόδου στη χειμερινή περίοδο, γι' αυτό και τη μέρα αυτή αρχίζουν ή τελειώνουν οι γεωργοκτηνοτροφικές μισθώσεις και συμφωνίες. Η μέρα αυτή επίσης συνδέεται σε πολλά μέρη και με το καινούργιο κρασί της χρονιάς, που τότε πρωτοδοκιμάζεται, τελετουργικά μάλιστα, σηματοδοτώντας και με τον τρόπο αυτό την έναρξη της νέας χρονικής περιόδου.

Για την Τζαμάλα υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες και περιγραφές, όπως η ακόλουθη, από την Τζαντιώ της Ανατολικής Θράκης: «Για την καλή χρονιά, την παραμονή τ' αϊ-Δημητρίου έκαμναν την τζαμάλα. Με ξύλα έκαμναν ένα μεγάλο σκελετό καμήλας, τον ντύλιγαν με πανιά και προβιές, έβαζαν ουρά, ένα μακρύ κοντάρι για λαιμό, με κεφάλια αλόγου ή βοδιού με δόντια, το σκέπαζαν με προβιά, το στόλιζαν με χάντρες. Πάνω στην καμήλα έρικναν μακρύ καλί, κάτω απ' αυτό έμπαιναν τέσσερις άντρες, περπατούσαν και φαινόταν σα να περπατούσε η τζαμάλα. Πάνω της κάθιζαν ένα ψεύτικο

**Ενα γονιμοποιητικό
εθιμικό δρώμενο
της άροσης και
σποράς των αγρών**

▲ **Όργωμα στο χωριό Πύργος Δράμας. Οκτώβριος 1964 (φωτ.: Γ. Ν. Αικατερινίδης).**

παιδί, που το βαστούσε ο τζαμάλνς, με καμπούρα και κουδούνια στη μέση του. Ύστερα από το πλιοβασίλεμα το γύριζαν στα σπίτια με τραγούδια και γέλια (...) Οσοι πήγαιναν μαζί με την τζαμάλα φορούσαν παράξενα ρούχα, με στεφάνια κληματαριών στο κεφάλι και με λαγίνια ή με κουβάδες στα χέρια για κρασί ή ούζο. Εξω από κάθε σπίτι φώναζαν: Ε! κερά! Καλή χρονιά, καλό μπερικέτι (= εσοδεία) και πολύχρονη (...) Αφού έκαμναν το γύρο του χωριού έπαιρναν τα όργανα και διασκέδαζαν στο καφενείο ως το πρωί».¹

Σύμφωνα με άλλη περιγραφή, από τα Μάλγαρα, η τζαμάλα γινόταν «ύστερα απ' τ' απ-Δημητρίου, Οκτώβρη με Νοέμβρη ανάμεσα, στην αρχή της σποράς». Και στην περιγραφή αυτή υπάρχει το στοιχείο της μεταμφίεσης και η παρουσία κουδουνιών, κι ακόμα κυριαρχεί το μοτίβο του θανάτου και της ανάστασης, ανάμικτο με άσεμνες χειρονομίες και τολμηρές βωμολοχίες».²

Σε άλλη περιγραφή, από τα Αβδηρα, η τζαμάλα γίνεται επίσης «προτού βγουν για να σπείρουν», με πρωταγωνιστές νέους ντυμένους και με γυναίκες ρούχα. Κυριαρχεί κι εδώ το στοιχείο του θανάτου, αφού σημειώνονταν και πραγματικοί σκοτωμοί μεταξύ των μελών διαφορετικών ομάδων, όταν αντάμωναν στο δρόμο.³

Το πνεύμα της επιδιωκόμενης ευετηρίας με τη τζαμάλα είναι διάχυτο στις παραπάνω περιγραφές, με τα στεφάνια από κληματαριές, τις ευχές, το μοτίβο του θανάτου και της ανάστασης, τα κουδούνια, κι ακόμα με τη μεταμφίεση, βασικό στοιχείο κάθε ανάλογου δρώμενου.

Για την Τζαμάλα είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι παλαιότερα θα επικωρίαζε και αλλού. Το γεγονός όμως ότι σήμερα μαρτυρείται μόνο από τη Θράκη, τονίζει ότι ο χώρος αυτός στάθηκε πανάρχαια κοιτίδα πολλών σημαντικών εκφάνσεων του παραδοσιακού μας πολιτισμού και ιδιαίτερα της λαϊκής λατρείας, με εμφανή στοιχεία διονυσιακού χαρακτήρα.⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ελληνική Σταμούλη-Σαραντή, «Προλήψεις και δεισιδαιμονίες της Θράκης», Λαογραφία 13, 1951).
2. Δ. Δελιγιάννης, «Τζαμάλα», Αρχείον Θρακικού Θησαυρού Β', 1935-36).
3. Στ. Ημελλος, «Λαογραφική αποστολή εις την περιοχίν Ξάνθης», Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου 13-14, 1960-61).
4. Βλ. και Γ. Αικατερινίδης, «Τζαμάλα», Θεατρικό περιοδικό «Δρώμενα», τεύχ. 15, Μάιος 1996, σ. 147-149.

Οι δρόμοι των νερών και

▲ «...και ψιχάλα, και σε βάρηγε και σε πέρναγε στην άλλη μεριά!...» Χειμώνας, έργο του χαράκτη Τάσοου, 1959.

Της **ΕΛΕΝΗΣ ΨΥΧΟΓΙΟΥ**

Λαογράφου, ερευνήτριας στο Κέντρο
Ερευνής Ελληνικής Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

ΟΙΚΤΩΒΡΗΣ είναι ο μήνας που οι ποιμένες, οδηγούμενοι και από τον οικολογικό καταναγκασμό, αρχίζουν να κατεβαίνουν με τα κοπάδια από τα αλπικά λιβάδια των βουνών στους κάμπους, να ξεχειμωνιάσουν. Οσο αισιόδοξο και άνετο είναι το ανέβασμα ανθρώπων και ζώων μέσα στην ανοιξιάτικη φυσική αλλά και ψυχική ευδία, τόσο αγωνιώδες και επίπονο είναι το κατέβασμα μέσα στη φθινοπωρινή συγκυρία, οπότε η μέρα έχει μικρύνει, τα ζώα εγκυμονούν, οι καιρικές συνθήκες είναι συχνά αντίξοες.¹

Αντί άλλης διαπραγματεύσεως για μια τέτοια κοπιώδη πορεία παραχωρούμε τον λόγο στην παραμυθιακή αφήγηση ενός κτηνοτρόφου. Μαρτυρία² ανοικτή σε πολλαπλές αναγνώσεις, αναδεικνύει εδώ –μέσα από την πυκνότητα και παραστατικότητα της προφορικής, και κυρίως μέσα από την ίδια τη βιωμένη γνώση– το πόσο κυριολεκτικός είναι εν τέλει ο τίτλος Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών.

«...Στο βουνό σ' ανεβάζει η εποχή. Κατά το Μάιο μήνα, θα φύγεις για τα βουνά. Κι όσα πρόβατα είναι μαθημένα για το βουνό, θέλουνε να φύγουνε. Θέλ'νε, κι άμα ο κτηνοτρόφος τα βγάλει όζω στο δρόμο, φεύγουνε μοναχά τσου και πάνε για την τοποθεσία 'κει. Φεύγουνε, ξέρουνε το δρόμο. Πάλι, όταν θέλουνε να φύγουνε, που τα ζορίζει το κρύο εκεί, πάλι το καταλαβαίνουνε. Γιατί το πρόβατο, το κάθε πράμα³, είναι νοπτό, σαν τον άνθρωπο. Κι ασ μην έχει μιλιά. Ξέρει, καταλαβαίνει. Πώς να στο ειπώ(...) Είναι όπως ο άνθρωπος, που πάει σπίτι του(...).

Μια φορά, εγώ ο ίδιος μ' ένα ξάδερφό μου, τα είχαμε [τα πρόβατα] 'κει, στον Αγιοκωσταντίνο,⁴ κάτου, που είν' το ποτάμι⁵ (...) Επαραμείναμε 'κει, κείνος είχε διακόσα είκοσι πρόβατα, εγώ είχα εκατόν ογδόντα. Είδαμε τον καιρό που εκάλασ' έτσι. Τ' άλλα βράδια τ' αφήναμε ψηλά [τα πρόβατα]. Κείν' το βράδυ τα κατεβάσαμε 'κει κάτου. Οπως τέτοια ώρα [απόβραδο], εφάγαμε ψωμί 'κει στη χαμοκέλα⁶, είχαμε φωτιά, ούλα, βγαίνει όζω 'κεινος εκεί, έρινε χιόνι. –Τι λες, μωρέ! του λέω. –Ναι, μου λέει, τι θα γίνουμε; Εμείς δε μπαθαίναμε τίποτα 'κει, τέλος πάτω. Δεν κοιμηθήκαμε το βράδυ. Εξε-

νυχτήσαμε εκεί, μέσα–όζω, τπράγοντας. Τα πρόβατα, τα 'χαμ' ο ένας εκεί, ο άλλος εκεί. Το πρωί εντέλει ξεμέρωσε. Χιόνι, χιόνι, χιόνι!...Χιόνι που 'ρινε, και ψιχάλα, και σε βάρηγε και σε πέρναγε στην άλλη μεριά! Τα πρόβατα είχαμε κάμει ένα χορό μες στο χιόνι, δεν είχαμε πού να τρουπώσουμε, αλλά ερχόσαντε τρουρω και ήτανε σαν όργανο κάτου! –Τι θα κάμουμε τώρα; –Θα ντα φύγουμε για το γκάμπο, από 'κει, κάτου. Εκείνος [ο άλλος κτηνοτρόφος] ήτανε και πιο ζόρικος. Μικρότερος από μένα κανα–δυό χρόνια, έσπρωξε τα δικά του πρόβατα μπροστά. Τα 'σπασ' από τον κλοιό και πήρε δρόμο. Μπροστά επααίνανε αυτά, κοντά επααίνανε και τα δικά μου. Είχαμε δυο καπότια⁷ –που ήταν ραφτάδες και τα κάνανε– μάλλινα, από μαλλί, τα φορήγαμε. Τά–είχαμε παρμένα έτσι. Όταν πήγαμε στον Αγιοκωσταντίνο –γιατί εκεί 'θέλα να περάσουμε να πέσουμε από 'δω κατ', προς τα κάτω–

έρινε και φύσαγε. Εκεί αγναντεύω αυτόνε μπροστά, του το πήρε το καπότι ο αέρας, τόσο δυνατός. Του το πήρε, αυτός τ' άφηκε το καπότι. Εφυγε έτσι με το... Κι έρινε!!... Εφτασα και 'γω πάνοντα από τις ασφάλκες, εδώ–εκεί, εδώ–εκεί, εβγήκα

και 'γω στο διάσελο, επέσαμε από 'δω. Εσμιξε ο θεός και η γη! Ερινε!!!... Τετρακόσα πρόβατα, πααίνανε... Τα ποτάμια, τα νερά... Τώρα, αν τύχει τούτ' η νεολαία και περάσει μια... θα πεθαίνουνε ούλοι!

Εμείς, αφού τελοσπάντων έριξε, δεν εφυλαγόμαστ' από τίποτα. Εμπαινε το νερό από 'δω [απ' το λαϊμό] κι έβγαине κάτου. Καλά! Εφτάσαμε στο Σταυροδρόμι.⁸ Εκεί είχε ένας κάμει μια χαμοκέλα κ' είχε ένα μαγαζάκι μέσα. Του λέμε, –Μωρέ, σπέρτα έχεις; –Εχω, λέει. –Δό–μας 'να κουτί σπέρτα. Μου τα φέρνει. 'Κει μπροστά είναι δυο ποταμάκια, δώθε από το Σταυροδρόμι. Το λένε και «στα Διπόταμα». Εκεί έπρεπε να περάσουμε. Λέει, εφτού δεν περνάει. Είναι όζω [το νερό, πλημμυρισμένο]. Θα πάτ' από του Μπάλκου τα Χάνια, ψηλότερα κάνα μισάωρο παραπάν' και θα γυρίστε... Ετσι κι έγινε. Ήτανε γιοφύρι 'κει. Γυρίσαμε 'κει, βγήκαμε σε μια τοποθεσία που πάντα εκεί το βράδυ μέναμε. Ούλα τα βράδια. «Σωρό» λέγεται. Λάκα.⁹ 'κει, γύρω γύρω κλαριά βουνά, αλλά κάμπους. Εφτάσαμε 'κει τέτοια ώρα [περίπου μεσάνυχτα]. Εκράτπησε κι ο Θεός, δεν έβρεξ' άλλο, εδεκει εσταμάτησε. Σκέψου, έρινε εικοσιτέσσερες ώρες! Τα σπέρτα, τά–είχα 'γω και τά 'χα 'δεπά στην αμασχάλη βαλμένο και το χέρι τό–είχα έτσι [σφιχτό, ν' ακουμπάει στο πλευ-

**Μια δραματική
βιωμένη μαρτυρία
από το κατέβασμα
των κοπαδιών
στα χειμαδιά**

ΩΝ ΚΟΠΑΔΙΩΝ

ρό], ήτανε στεγνό στην αμασχάλη.

Εφτάσαμε 'κει, του λέου, -Τι θα κάνουμε, μωρέ; Θα πεθάνουμ' απόψε! -Γιατί, μου λέει, θα πεθάνουμε; Ποιος στο είπε; 'Κείνος δε λογάριζε τίποτα! -Πάψε, ρε, μου λέει. Εκεί που ελέγαμε, κολλάει [ανεβαίνει] απάνου σ' ένα πλάι, πύρε ρείκια, ξερά. Τα ρείκια, μια στιγμή να κρατήσει [να σταματήσει η βροχή], στεγνώνει. Κι έκοψε μια αγκαλιά ρείκια και ροβόληκε 'κει κάτω. Και πάινε τον ανήφορο, στην άκρη στη λάκα. Και τα πρόβατα 'κει, τα πααίναμ' οι δυο μας. Εκεί ένας από το καλοκαίρι, από του Μαστραντώνη, είχε κόψει τριάντα φορτώματα ξύλα από σκίντα¹⁰ -ξύλο δε μπορείς να βρεις εκεί- και τα είχε παρμένο. Το πάει ο θεός και τα πύρηκε τα ξύλα. -Ελα εδώ, μωρέ, μου λέει. -Τι θες; -Ρε, έλα 'δω, έλα 'δω! Καλά... Αρπάζουμε 'κει και κουβαλάγαμε εκεί που 'ταν το δρομάκι, είχε κάτι σκίντα στρογγυλά, έφκιασε ένα σωρό σαν καμίνι, σκιντάρια κοντρά, βάνει τα ρείκια απου κάτω, του δίνω τα σπύρτα, τ' ανάβει αυτός απουκά, άναψ' ο θεός και η γη!... Αφού καιγότανε οχτώ ημέρες 'κείνη η φωτιά! Εβγάλαμε τα σακάκια, βγάλαμε τις φανέλες, τα βγάλαμε ούλα, τα στεγνώσαμε 'κει, γίναμε!.. -Ε τώρα, μου λέει, κοιμήσου εσύ, εγώ θα τηρού. Ησαντε ζούδια, τσακάλια, μη φαν' τα πρόβατα. Τον απαράτηκα 'γω. Ήτανε λεύτερος αυτός. Το κόβω ύπνο 'κει στα σκίντα, καιγότανε 'κει, φωτίσε.

Από 'δω είν' ένα χωριό, το λένε Κερασίτσα¹¹, 'θελα πάμε στην Κερασίτσα, από 'κει 'θελα περάσουμε. Επεράσαμε από την Κερασίτσα, μας γνωρίζαν ούλοι εκεί, είχε μαγαζι ένας Βγενόπουλος πάρα 'δω, φέρνει ρέγγους, φέρνει κρασί, μας 'φέραν ψωμί εκεί, μας δώκανε από ούλα. Είμαστε νηστικοί από το προηγούμενο βράδυ. Τα πρόβατα τα κρατήσαμ' εκεί, απόξω από το μαγαζι, ήπαμε κρασί. Εφάγαμε καλά, εγώ, ήτανε κοντά στην Κερασίτσα τα λιβάδια μου, προς του Κάλφα.¹² Ετράβηξα να φύγω. Φτάσαμε κάνα τέταρτο, μισή ώρα, 'θαλα χωρίσουμε. Εκείνος θα 'ρχότανε 'δω στο βουνό, στις Πόρτες¹³ εγώ πάινα 'κείθε. Τα πρόβατα, επειδή εξέραν τα λιβάδια, εκωρίσανε μοναχά τους, χωρίς να τα παλέψουμε κανέναν. Νταν! Στο ένα! Τα δικά μου πααίναν έτσι, εκείνου πααίνανε έτσι. Πάει... -Ελα, μου λέει, τράβα, σε πεντέξι μέρες θα σμιζουμε 'κει, όσο να... Τα πήγα στο λιβάδι τα πρόβατα(...)

Με κάτι βασταγούρια, κάτι άλογα, φορτώσανε ό,τι είχανε 'κει, και κοντά, πίσω, άλλοι κτηνοτρόφοι, τους εσφίζα να χιόνια κι ερχόσαντε. Αλλά βρισκανε τη φωτιά, ούλοι. Η φωτιά δεν έσβενε 'κείνη. Εκεί λέγανε, "οι Μαστοραίοι τη βάλανε και γλυτώσαμε". Κοιμόσαντε κι άλλοι εκεί τα βράδια. Ε, αν εμέναμε [στο βουνό], τα πρόβατα -τα χιόνια φτάσανε ένα μέτρο στο βουνό,

στον Αγιοκωσταντίνο- δε μπερνάγαμε! Ήτανε καλοκαιριά, και λέγαμε να μη καλίσουμε τα λιβάδια στο γκάμπο, ας περάσουμ' ακόμα όσο μπορούμε, 'δω κοντά είμαστε. Κι όπως είμαστε κοντά, και τα κατεβάσαμε. Οι άλλοι που ήσαντε μακριότερα, βρήκανε κοιμένο το δρόμο την άλλη μέρα...» ❀

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την εποχική κινητικότητα των κτηνοτρόφων παραπέμπεται ο αναγνώστης και στο σχετικό άρθρο της γράφουσας «Μάη στους δρόμους των κοπαδιών» στις «Επτά Ημέρες» για τον μήνα Μάιο («Η Καθημερινή», Κυριακή 6/5/2001).

2. Η μαρτυρία αποτελείται από αποσπάσματα μαγνητοφωνημένων συνομιλίας που έγινε στα Μαστορέικα, στον κάμπο, και την Κρυόβρυση (Δερβινή), κατά κορυφήν του Αστρά (Ερύμανθος) Ηλείας, τον Αύγουστο του 1989 (βλ. ΚΕΕΛ, Αρχείο Χειρογράφων, αρ. 4400, σ. 217-227: επιτόπια έρευνα -πχογράφηση- απομαγνητοφώνηση Ελένη Ψυχογιού). Διηγείται ο -συχωρεμένος τώρα- Ασημάκης Μάστορας, με την κριτική παρουσία του -επίσης θανόντος- αδελφού του, Μήτσου (71 και 68 χρονών αντίστοιχα, την εποχή της έρευνας) και μερικών άλλων. Τα δύο (από τα τέσσερα συνολικά) αδέρφια υπήρξαν μεταβατικοί κτηνοτρόφοι, με μόνιμο ορεινό χωριό την Κρυόβρυση και χειμαδιό σε διάφορα κατά καιρούς λιβάδια στους κάμπους της Δύμης και της Τριταίας Αχαΐας αλλά και της Γαστούνης Ηλείας, όπου και εγκαταστάθηκαν τελικά μόνιμα, ιδρύοντας τον ομώνυμο οικογενειακό οικισμό, ως εδραίοι αγροτοκτηνοτρόφοι πλέον.

3. Πράμα, πληθ. πράματα = τα εκτρεφόμενα ζώα.

4. Τοπωνύμιο και καλίσματα ομώνυμου ξεκκλισιού στην κορυφή του Ερύμανθου.

5. Αναφέρεται στις πηγές του πλειοκώ Πηνειού, στις κορυφές του Ερύμανθου, κοντά στην Κρυόβρυση.

6. Χαμοκέλα = πέτρινο καλύβι.

7. Καπότι, πληθ. καπότια = υφαντές ποιμενικές κάπες με κουκούλα.

8. Χωριό της Τριταίας, οδικός κόμβος στις υπώρειες του Ερύμανθου.

9. Λάκα = αβαθές, εκτεταμένο κοίλωμα του εδάφους.

10. Σκίντα = σκίνα.

11. Το χωριό Αγία Βαρβάρα, στην Τριταία.

12. Χωριό στα βόρεια του κάμπου της Τριταίας, στις υπώρειες του βουνού Σανταμέρι (Σκόλλης). Το βουνό, ξεκομμένο από τον όγκο του Ερύμανθου, μαζί με τη συνεχόμενη λοφοσειρά Μόβρη στη Δύμη, αποτελεί το ΒΑ σύνορο του νομού Ηλείας προς τον νομό Αχαΐας και έχει φιλοξενήσει για ξεχειμώνιασμα στις λοφώδεις του υπώρειες χιλιάδες γιδόπρόβατα, διαχρονικά.

13. Χωριό-πέρασμα από Αχαΐα προς Ηλεία, στο ΒΔ άκρο του βουνού Σανταμέρι.

▲ Το γρέκι (=οιάνη) Κιράνες, στη θέση Αγιοκωσταντίνος στον Ερύμανθο. Στο άκρο αριστερά η «τέντια», καμαρωτή καλύβα καλυμμένη με νφαντό μάλλινο ύφασμα· δεξιά, κάτω απ' το δέντρο, η στρούγκα (φωτ.: Ε. Ψυχογιού, Αύγουστος 1978).

▲ Αρμεγμα στο γρέκι Κιράνες (φωτ.: Ε. Ψυχογιού, Αύγουστος 1978).

▲ Παιδιά ανεβάζουν από τη Δροσιά (Προσοβίτσα) φαγητό για τον πατέρα τους στο βουνό, στο γρέκι Κιράνες, στον Αγιοκωσταντίνο (φωτ.: Ε. Ψυχογιού, Αύγουστος 1978).

Ο Αϊ-Δημήτρης της επιστροφής

▲ **Μαστόροι κίστες και καλφάδες από το Βόιο Κοζάνης στην Κωνσταντινούπολη, τέλη 19ου αιώνα. Δύο από αυτούς κρατούν στα χέρια τους το πινσομένο μέτρο, εμβληματικό εργαλείο της μαστορικής τους.**

Τον ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι. ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Ερευνητή του Κέντρου Λαογραφίας
της Ακαδημίας Αθηνών

Ο ΑΠΟΔΗΜΗΤΙΣΜΟΣ των νεοελλήνων, ιδιαίτερα για οικονομικούς και επαγγελματικούς λόγους, φαινόμενο που από την τουρκοκρατία ήδη παρουσιάζεται έντονο στις ορεινές ιδίως και άγονες περιοχές, αποτυπώνεται και σε πολλά τραγούδια, ιδιαίτερα «της ξενιτιάς». Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω τραγούδι, πολύ γνωστό και με ευρεία διάδοση στη στεριανή Ελλάδα:

Οι δυο αγίοι μάλωναν, ο
αϊ-Γιώργης κι ο αϊ-Δημήτρης:
— Αϊ-Γιώργη, Γιώργη Βούλγαρε

και σκορποφμελίτη,
εγώ μαζώνω φαμιλιές κι εσύ
μου τις σκορπίζεις.
Μαζώνω μάνες με παιδιά, γυ-
ναίκες με τους άντρες,
μαζώνω και τ' αντρόγυνα τα πο-
λυαγαπημένα.
Μαζώνω και μια μικρόνυφη, μι-
κρή 'ρραβωνιασμένη,
πόχει τα τέλια στα μαλλιά, τα
νύχια τα βαμμένα.
— Εγώ φέρνω την άνοιξη κι εσύ
μου τη στεγνώνεις.
— Εγώ φέρνω τα πρόβατα κι
εσύ τα ξεδιαγ'μίξεις!
— Εγώ φέρνω τσοπάνηδες λα-
λώντας τις φλογέρες

Η παραλλαγή αυτή προέρχεται από το Βόιο Κοζάνης, μία από τις κατ' εξοχήν αποδημητικές περιοχές, καθώς τα γνωστά μαστοροχώρια της αποτελούν

πατροπαράδοτες εστίες εξορμήσεως για την ξενιτιά, στο εσωτερικό και το εξωτερικό, των ξακουστών μαστόρων (κτιστών) και καλφάδων².

Τραγούδι ιδιαίτερα δημοφιλές, τραγουδιέται και χορεύεται στα «μεσοχώρια» (πλατείες) των χωριών του Βόιου, αλλά και αλλού, στις γιορτές του Πάσχα. Είναι η περίοδος της αποδημίας. Γι' αυτό και ο άγιος Γεώργιος, στο μάλωμά του, στο τραγούδι, με τον εξίσου δημοφιλή άγιο Δημήτριο χαρακτηρίζεται σκορποφμελίτης και, υβριστικά, Βούλγαρος. Τότε οι μαστόροι και οι άλλοι πλανόδιοι ή μη τεχνίτες και επαγγελματίες αναχωρούσαν για τους συχνά μακρινούς τόπους εργασίας τους, στην Ελλάδα, την υπόλοιπη Βαλκανική ή και μακρινότερα. Πολλοί άρχιζαν την αποδημία τον Μάρτιο, αλλά η έξοδος ολοκληρωνόταν αμέσως μετά το Πάσχα.

Ο δημοτικός ποιητής, για να εκφράσει τα έντονα συναισθήματά του για το μεγάλο και συχνά δραματικό για τους κατοίκους πολλών περιοχών ζήτημα της ξενιτιάς, και προκειμένου να ενσαρκώνει τις δύο φάσεις της, την αναχώρηση-αποχωρισμό και την επάνοδο-επανασύνδεση των ξενιτεμένων με τους οικείους τους, δεν αναζήτησε τους ήρωές του στη χορεία των κοινών ανθρώπων, αλλά παρουσιάζει τους δύο αγίους να εκπροσωπούν τις δύο εποχές του έτους που συνδέονται, ως αναχώρηση και ως επάνοδος, με τα ταξίδια στην «πικρή» ξενιτιά.

Ο άγιος Δημήτριος υπερφανεύεται, διότι μαζεύει τις φαμελιές, επαναφέροντας στην οικογενειακή εστία όλα τα μέλη τους. Γίνεται ο προστάτης των ξενιτεμένων, που, στα τέλη Οκτωβρίου, γύρω στη γιορτή του, αρχίζουν το πολυπόθητο ταξίδι της επιστροφής. Οι συγγενείς των ξενιτεμένων συχνά προσεύχονται στο εικόνισμά του όσο διαρκεί η αποδημία, για να φέρει πίσω στη γιορτή του τα αγαπημένα πρόσωπα, υγιή και «καζαντισμένα»³.

Τον Οκτώβριο, εκτός από τους κτίστες αρχίζουν το ταξίδι της επιστροφής και οι υλοτόμοι των μεγάλων ταξιδιών, όπως οι περιφημοί Καταφυγίτες (από το Καταφύγι Σερβίων Κοζάνης), που γύριζαν παλαιότερα κατά τους θερινούς μήνες και υλοτομούσαν σε πολλές περιοχές του ορεινού χώρου της Βαλκανικής. Επίσης οι καρβουνιάρηδες, οι αγγειοπλάστες και κεραμοποιοί (οι δύο τελευταίες κατηγορίες συχνά επέστρεφαν νωρίτερα από τους τόπους εργασίας, με τις πρώτες βροχές του Σεπτέμβρη), οι βαρελοποιοί, οι χαλκουργοί, οι πλανόδιοι φωτογράφοι κ.ά. Και, βέβαια, χαρακτηριστική την περίοδο αυτή, από του αγίου Δημητρίου και εξής, είναι η μετάβαση των κτηνοτρόφων, νομάδων και ημινομάδων, από τα βουνά και τα ξεκαλοκαιριά προς τον κάμπο και τα χειμαδιά.

Για το διακαή πόθο της επανόδου στην οικογενειακή εστία, μας βεβαιώνουν, από τους αρχαιότετους χρόνους, τα έργα του Ομήρου, των κλασικών, του Θεοκρίτου κ.ά.⁴

Ποικίλα είναι τα έθιμα κατά την επιστροφή των ταξιδιωτών (από τα εποχικά επαγγελματικά ταξίδια του εσωτερικού) και των ξενιτεμένων (από μακρινούς τόπους και κυρίως ξένες χώρες). Ελάχιστα από αυτά επιβιώνουν σήμερα. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα.

Στη Γαλατινή και σε άλλα χωριά του Βόιου, οι ξενιτεμένοι, μόλις πλησιάζαν στο χωριό, για να σημάνουν την άφιξή τους, «έριχναν όπλα», δηλαδή πυροβολούσαν, στην τοποθεσία Κλαψαρράκη, όπου είχε γίνει και ο αποχωρισμός κατά την αναχώρηση, την άνοιξη. Μπαίνοντας στο χωριό, έδιναν στα παιδιά που συναντούσαν διάφορα καλούδια, φιλοδωρήματα: ζαχαράτα (=καραμέλες), μπιμπλιά (=στραγάλια), τσίντσιφα (=τζιτζιφα) κ.ά. Σε πολλά μέρη, όποιος συναντούσε πρώτος ξενιτεμένο που επέστρεφε, έτρεχε στο σπίτι του να το αναγγείλει με ευχές στους οικείους του, οι οποίοι του προσφέρουν τα «συχαιρία», δηλαδή χρήματα ως ανταμοιβή.

Την πρώτη φορά που πήγαινε ο ξε-

νιτεμένος στην εκκλησία (συνήθως την Κυριακή αμέσως μετά την επιστροφή του), συνοδευόμενος από όλη του την οικογένεια, άναβε μια λαμπάδα «ίσα με το μπόι του», ευχαριστία στον Θεό, που τον βοήθησε να επιστρέψει υγιής και «καζαντισμένος». Κι η οικογένειά του πραγματοποιούσε κάποιο τάμα που είχε κάνει γι' αυτόν όσο έλειπε: προσέφεραν στην εκκλησία έναν πολυέλαιο, μια φορητή εικόνα και άλλα μικρότερα αναθήματα, ή «έζωναν» την εκκλησιά με κερί. Αν όσο εκείνος έλειπε είχε πεθάνει κάποιο προσφιλές του πρόσωπο (συνήθως ηλικιωμένοι γονείς), ο ξενιτεμένος πήγαινε στον τάφο, όπου άναβε κερί και γινόταν τρισάγιο. Σε ορισμένα μέρη, όπως στο Βόιο, έριχναν ένα μπουκαλάκι κρασί (νάμα) πάνω στο μνήμα, για να αναπαυθεί η ψυχή του πεθαμένου.

Έτσι, ταξιδιώτες και ξενιτεμένοι, ιδίως όσοι είχαν επαγγέλματα που η εξάσκησή τους ήταν δύσκολη ή αδύνατη το χειμώνα, επέστρεφαν στις εστίες τους από τον Οκτώβρη – κυρίως από το σημαντικό για τον αγροτικό χώρο χρονικό όριο της γιορτής του αγίου Δημητρίου. Τον χειμώνα θα απολάμβαναν μαζί με τις οικογένειές τους τους καρπούς των κόπων της αποδημίας τους, συμμετέχοντας σε οικογενειακά γλέντια και κοινοτικές γιορτές.

Ο γυρισμός των παραδοσιακών μαστόρων στις οικογενειακές εστίες

Δεν έλειπαν βέβαια και οι περιπτώσεις επαγγελματιών με αντίστροφη πορεία, εκείνων που εργάζονταν σε ξένους τόπους τον χειμώνα, κυρίως σε πεδινές περιοχές με ήπιο κλίμα, και επέστρεφαν το καλοκαίρι στα ορεινά συνήθως και δροσερά χωριά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι στιβακτάδες-βαμβακάδες του Νεοχωρίου της ορεινής Ναυπακτίας, που ξεχειμαζαν στα πεδινά χωριά της Βοιωτίας, στοιβάζοντας με το δοξάρι το βαμβάκι.

Με χαρακτηριστικό τρόπο αποδίδει την ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο χωριό κατά την επιστροφή των ταξιδιωτών μαστόρων του μεγαλύτερου μαστροχωριού της Πελοποννήσου, των Λαγκαδίων Γορτυνίας, ο συντοπίτης τους πθογράφος συγγραφέας Χρ. Δ. Νικίτας (Στρατολάτης), ιδιαίτερα στο «πθογραφικό μυθιστόρημα», όπως το υποτιτλοφορεί, *Νοσταλγοί* (Αθήνα, 1959, β' εκδ. 1961):

«Ήτανε δειλινό, όταν ξαφνικά μια παιδιάτικη φωνή, σκίζοντας την σιχιά της γειτονιάς, έκανε τον κόσμο ανάστατο:

— Οι μαστόροι! Οι μαστόροι! Ερχο-νται οι μαστόροι!

Και τι δεν έγινε τότε! Σα σαίτες τα παιδιά τιναχτήκανε από τη «Ράχη» στο «Βουνό» —ένα μεγάλο πέτρινο βράχιο— για ν' αγναντέψουν και να διαλαλήσουν, τραγουδώντας και χορεύοντας:

— Νάτοι! Ξαναφάνανε⁵ στη Ντραίνα...

◀ *Υλοτόμοι στο Ανατολικό Ζαγόρι. Οι ξακονοτοί Καταφυγίτες υλοτόμοι ξενιτεύονταν από τον άγιον Γεωργίου έως τον άγιον Δημητρίον και υλοτομούσαν στα ορεινά σχεδόν ολόκληρης της Βαλκανικής (πηγή: Έλλησ Παπαδημητρίου, «Παλιές φωτογραφίες. Ηπειρο-Μακεδονία». Εκδ. «Ερμής», Αθήνα 1977).*

— Ερχεται ο πατέρας μου! Ερχεται ο Παναγής μας κι ο Γιώργης μας!

— Τήρα ρε, μπροστά πάει το μουλάρι μας, πίσω έρχεται ο γαϊδαράκος μας, ο καράς!

— Ε ρε, Θεούλη μου, τι έχει να γενή σήμερα! Θα καεί το πελεκούδι!...

Από κοντά φτάνουν τρεχάλα κι οι γυναίκες. Δεν έμεινε ψυχή που να μην ανέβει στο ψήλωμα. Ως κι ο μπαρμπ-Άγγελής, που έχει ζυγώσει τα εκατό και παραπονιέται ότι τον λησμόνησε ο χάρος, γυρεύει βοήθεια με τη βροντερή του φωνή, να πάν κι αυτός ο δόλιος ν' αγναντέψει... Όλοι μαζί παρουσιάζουν μια συγκινητική εικόνα. Αμίλητοι για μια στιγμή έχουν στραμμένα τα μάτια τους κατά τη Ντραίνα, την «Πανηγυρίστρα», την Ανατολή! Συμβολικό στ' αλήθεια σημείο, όπου ένα μεγάλο χωριό περιμένει τη ζωή του και την ευτυχία του.

Μανάδες, γυναίκες, αδερφάδες, καρτερούνε με λαχτάρα αγαπημένα παιδιά, άντρες, αδέρφια, να' ρθούνε από τα έρμα τα ξένα...».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ξεδιαγ'μίζεις = ξεδιαγουμίζεις, λεπλάτεις.

2. κάλφας = εδώ πρωτομάστορας, λαϊκός αρχιτέκτονας.

3. καζαντζίω = πλουτίζω, κερδίζω.

4. βλ. σχετικά χωρία στη μελέτη του Ι. Καλιτσούνακη, «Η εξ Αθηναϊκού κώδικος παραλλαγή του «περί ξενιτειάς» ποιήματος». Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών, 1 (1935) αρ. 6, σ.26-27.

5. ξαναφάνανε = φάνηκαν, εμφανίστηκαν.

Οκτώβριο μήνα, αξέχαστα...

Της ΜΑΡΙΝΑΣ ΠΕΤΡΑΚΗ

Ιστορικού του Πανεπιστημίου του Κεντ

26 Οκτωβρίου 1912

Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ συνδέεται στενά με την πρόσφατη ιστορία μας: Η νικηφόρα είσοδος στη Θεσσαλονίκη στις 26 Οκτωβρίου 1912 μεταμόρφωσε την αμελητέα Ελλάδα σε υπολογίσιμη δύναμη. Η απόρριψη του φασιστικού τελεσίγραφου στις 28 Οκτωβρίου 1940 συμπύκνωσε σε μια λέξη την ομοψυχία και αγωνιστικότητα που στήριξαν, πέρα από κάθε ελπίδα και απελπισία, τον αγώνα στα βουνά της Αλβανίας, στις πόλεις και την ύπαιθρο της κατεχόμενης Ελλάδας. Η απελευθέρωση της Αθήνας στις 12 Οκτωβρίου 1944 πυκνώνει συμβολικά το πέρασμα από τον εφιάλτη του εξανδραποδισμού στις προσδοκίες –και τις διαψεύσεις– του μεταπολεμικού κόσμου μας.

▲ Η είσοδος του βασιλιά Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη τον Οκτώβριο του 1912. Τον συνοδεύει ο διάδοχος Κωνσταντίνος (πηγή: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Η αναμενόμενη από καιρό κατάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε φτάσει. Το κίνημα Νεοτούρκων, ο ιταλοτουρκικός πόλεμος, η αναδιοργάνωση των βαλκανικών κρατών είχαν προετοιμάσει το έδαφος για την εκδίωξη των Τούρκων από τα Βαλκάνια. Ο Α΄ Βαλκανικός πόλεμος, ανάμεσα στα χριστιανικά κράτη της Βαλκανικής (Βουλγαρία, Σερβία, Ελλάδα, Μαυροβούνιο) και τον «Μεγάλο ασθενή», άρχισε στις 5 Οκτωβρίου 1912. Είχαν προηγηθεί επίπονες διεργασίες και παρασκηνιακές διαβουλεύσεις. Κυρίαρχο ρόλο στη λήψη των αποφάσεων είχε παίξει η Βουλγαρία, η ισχυρότερη τότε στρατιωτική δύναμη στα Βαλκάνια. Επιπλέον, η πλήρης υποστήριξη του Τσάρου προς αυτήν –βάσει της ρωσο-βουλγαρικής συνθήκης του 1909, σύμφωνα με την οποία η Βουλγαρία, σε περίπτωση πολέμου και νίκης της, θα αποκτούσε ολόκληρη τη Μακεδονία και τη Θράκη– της έδινε το προβάδισμα στη διεκδίκηση της οθωμανικής κληρονομιάς στα Βαλκάνια. Εξάλλου, μια μυστική συνθήκη με τη Σερβία τον Φεβρουάριο του 1912, για τη διανομή των εδαφών σε περίπτωση νίκης, συνθήκη που απέκλειε την Ελλάδα οριστικά από κάθε δικαίωμα εθνικών διεκδικήσεων, ενίσχυσε την αλαζονεία της Βουλγαρίας και την πεποίθησή της ότι μπορούσε να αναμετρηθεί επιτυχώς με τον τουρκικό στρατό μόνο με τη συνδρομή της Σερβίας. Η Βουλγαρία δεν επιθυμούσε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο, επειδή αυτό θα έθετε σε κίνδυνο τις βλέψεις της επί της Μακεδονίας, η προσάρτηση της οποίας αποτελούσε εθνική αξίωση και της Ελλάδας.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η Ελλάδα βρισκόταν σε δύσκολη θέση. Ο στρατός της, αν και ενισχυμένος από τον Μακεδονικό Αγώνα (1904–1908) και αναδιοργανωμένος αρκετά με την κυβέρνηση Βενιζέλου υστερούσε σημαντικά έναντι των βορείων γειτόνων, γεγονός που ενίσχυε την υπεροψία της Βουλγαρίας, η οποία αρνείτο την συμμετοχή της Ελλάδας σε μια βαλκανική συμμαχία εναντίον των Τούρκων. Μετά από δραματικές διπλωματικές προσπάθειες του Ελ. Βενιζέλου και με πλήρη επίγνωση των κινδύνων που απειλούσαν τη χώρα, η Ελλάδα υπέκυ-

ψε (πράξη «εγκληματική» για τους πολιτικούς αντιπάλους του Βενιζέλου) χωρίς όρους στον εκβιασμό των βουλγαρικών αξιώσεων: για να αποφύγει τη ματαίωση της επιδιωκόμενης προσέγγισης ο Βενιζέλος συμφώνησε στις 16 Μαΐου 1912 να συμπολεμήσει η Ελλάδα με τις άλλες βαλκανικές χώρες χωρίς το δικαίωμα εθνικών διεκδικήσεων επί της Μακεδονίας, και υπέγραψε ελληνο-βουλγαρική συνθήκη με καθαρά αμυντικό χαρακτήρα.

Πρώτη η Τουρκία κήρυξε επιστράτευση στις 14 Σεπτεμβρίου. Ακολούθησαν οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι. Η γενική επιστράτευση στην Ελλάδα άρχισε στις 17 Σεπτεμβρίου και απέδωσε μια δύναμη περίπου 120.000 ανδρών και ένα ισχυρό στόλο. Πέντε μέρες αργότερα, και έπειτα από έντονες παρασκηνιακές διαβουλεύσεις και βουλγαρικούς εκβιασμούς, υπεγράφη εσπευσμένως και η στρατιωτική συμφωνία Βουλγαρίας Ελλάδος, που περιελάμβανε στους όρους της και τη διευθέτηση του Κρητικού ζητήματος.

Η σύρραξη άρχισε στις 5 Οκτωβρίου. Ο ελληνικός στρατός, κατανεμημένος σε δύο μέρη, τον στρατό της Θεσσαλίας (100.000 άνδρες) με διοικητή τον αντιστράτηγο διάδοχο Κωνσταντίνο, και τον στρατό της Ηπείρου με διοικητή τον αντιστράτηγο Σαπουντζάκη, άρχισε να προελαύνει χωρίς να συναντήσει μεγάλη αντίσταση από τους Τούρκους.

Η πρώτη αποφασιστική μάχη του στρατού της Θεσσαλίας δόθηκε στις 9 Οκτωβρίου στον Σαραντάπορο και έληξε με νίκη των Ελλήνων και απελευθέρωση της Ελασσόνας. Μέχρι τις 15 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός είχε σημειώσει σημαντικές επιτυχίες, απελευθερώνοντας την Κοζάνη, τα Γρεβενά και το Αμύνταιο.

Στο σημείο αυτό μια σοβαρή διάσταση απόψεων μεταξύ του πρωθυπουργού και πολιτικού γέφυου της χώρας, και του διαδόχου και αρχιστρατήγου έθεσε σε κίνδυνο το όλο εγχείρημα και ιδιαίτερα την τύχη της Θεσσαλονίκης. Ο Κωνσταντίνος είχε επιλέξει να προελάσει βόρεια, προς το Μοναστήρι, προς συνάντηση του σερβικού στρατού. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε να προελάσει ο στρατός χώ-

▲ Αθήνα, πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940. Πλήθη λαού πανηγυρίζουν με ενθουσιασμό μετά την απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου και το Διάγγελμα του Ιωάννη Μεταξά (Αθήνα, Πολεμικό Μουσείο).

ρίς καθυστέρηση ανατολικά, καταλαμβάνοντας εδάφη σε αμφισβητούμενες από τους συμμάχους περιοχές, με τελικό στόχο την κατάληψη της Θεσσαλονίκης. Μετά από έντονες αντιπαραθέσεις του πρωθυπουργού και διαδόχου, προοίμιο του Εθνικού Δικασμού που ακολούθησε, ο Κωνσταντίνος πείστηκε, με αρκετή ολιγωρία, να κινηθεί προς τη Θεσσαλονίκη. Μετά τη νίκη του ελληνικού στρατού στα Γιαννιτσά και την επιτυχή διάβαση του Αξιού, η κατάληψη της Θεσσαλονίκης ήταν βέβαιη. Στις 26 Οκτωβρίου ο Ταξιν πασάς, αδυνατώντας να προασπίσει την πόλη, την παρέδωσε σε Έλληνες αξιωματικούς μαζί με 25.000 αιχμαλώτους. Με διαφορά λίγων ωρών, και αδιαφορώντας για την επίσημη ελληνική γνωστοποίηση ότι η Θεσσαλονίκη ήταν πλέον ελληνική, έφτασαν στην περιοχή βουλγαρικές μονάδες προερχόμενες από τις Σέρρες και προσπάθησαν να εισδύσουν στην πόλη για να ακυρώσουν το πρωτόκολλο της παραδόσεως ή να επιτύχουν καθεστώς συγκυριαρχίας.

Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1912 έφθασε στη Θεσσαλονίκη ο διάδοχος επικεφαλής της 1ης μεραρχίας και το μεσημέρι έγινε δοξολογία στην εκκλησία του Αγίου Μηνά για την απελευ-

θέρωση της πόλης. Σε μια προσπάθεια κατοχύρωσης της ελληνικής κυριαρχίας και εξουδετέρωσης της βουλγαρικής απειλής, έφθασε στη Θεσσαλονίκη, όπου και παρέμεινε μέχρι την ημέρα της δολοφονίας του (Μάρτιος 1913), ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄.

Ωστόσο, η κατάληψη της Θεσσαλονίκης δεν σήμαινε και τη σταθερή κατοχή της, καθώς οι Βούλγαροι αμφισβητούσαν την ελληνική κυριαρχία. Η Βουλγαρία, μετά τις τρομακτικές απώλειες που είχε υποστεί στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), λίγους μήνες μόνο μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, που την καθιστούσε μεγάλη βαλκανική δύναμη, προσέβλεπε στην κατάληψη της Μακεδονίας και της Θράκης για να υλοποιήσει το όνειρο της Μεγάλης Βουλγαρίας.

Η απώλεια της Θεσσαλονίκης έβαλε προσωρινό φρένο στην επίτευξη του στόχου της Βουλγαρίας, αλλά επέτεινε την επιθυμία της για μελλοντικές διεκδικήσεις και αντεκδικήσεις, γεγονός που οδήγησε, λίγους μήνες αργότερα, στον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο, ο οποίος άλλαξε τον χάρτη των Βαλκανίων – αλλά και άφησε πίσω του μια βαθιά πληγωμένη Βουλγαρία, η οποία, το 1941, στο πλευρό του Άξονα, «πήρε το αίμα της πίσω» με τη βουλγαρική κατοχή της Β. Ελλάδας.

«Όλον το έθνος ας εγερθεί σύσσωμον. Αγωνισθήτε διά την Πατρίδα, τας γυναίκας, τα παιδιά σας και τα ιεράς μας παραδόσεις. Νυν υπέρ πάντων ο αγών». Έτσι τελειώνει το Διάγγελμα του Ιωάννη Μεταξά προς τον ελληνικό λαό το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940, ενώ ο κόσμος ξυπνούσε από τις σειρήνες του πολέμου. Ήταν η απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού στο τελεσίγραφο που του επιδόθηκε από τον Ιταλό πρεσβευτή Γκράτσι. Τα όσα δραματικά, και πρωτοφανή για τα διπλωματικά δεδομένα, συνέβησαν τα ξημερώματα της ίδιας μέρας, σήμαναν την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Το τελεσίγραφο του Μουσσολίνι, γεμάτο ανυπόστατους ισχυρισμούς, ζητούσε από την Ελλάδα να αναγνωρίσει στην Ιταλία το δικαίωμα να καταλάβει «διά των ενόπλων αυτής δυνάμεων (...) ωρισμένα στρατηγικά ση-

μεία του ελληνικού εδάφους». Επιδόθηκε στον Μεταξά στις 3 το πρωί της 28ης Οκτωβρίου στην πρωθυπουργική κατοικία στην Κηφισιά. Η επιλογή της ώρας της επίδοσης του τελεσιγράφου, το οποίο βρισκόταν στα χέρια του Γκράτσι ώρες πριν, δεν ήταν τυχαία: απέβλεπε στην πρόκληση σύγχυσης και πανικού στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία, μη έχοντας χρόνο να αντιδράσει και να κινητοποιήσει τα στρατεύματά της στέλνοντάς τα στην πρώτη γραμμή, θα ενέδιδε στις θρασυτάτες ιταλικές απαιτήσεις.

Όπως αναφέρει ο Γκράτσι στα απομνημονεύματά του, όταν έφτασε στο σπίτι του Μεταξά συνοδευόμενος από τον Ιταλό στρατιωτικό ακόλουθο και έναν μεταφραστή, ο πρόεδρος κοιμόταν. Υστερα από αναμονή μερικών λεπτών εμφανίστηκε ο Μεταξάς, ο οποίος οδήγησε τον Ιταλό πρεσβευτή στην

28 Οκτωβρίου 1940 Το «Όχι» στον φασισμό

▲ Αθήνα, 12 Οκτωβρίου 1944. Οι Γερμανοί έχουν μόλις αποχωρήσει. Ο λαός κατακλύζει τους κεντρικούς δρόμους της πρωτεύουσας, την πλατεία Συντάγματος, το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, το πρόπυλο της Βουλής των Ελλήνων, πανηγυρίζοντας (φωτ.: Αρχείο «Καθημερινής»).

αίθουσα υποδοχής, όπου και του επεδόθη το τελεσίγραφο. Ο Μεταξάς ανέγνωσε την ιταλική νότα, που αξίωνε θρασυτάτα από μια ουδέτερη χώρα να παραδώσει αμαχητί και χωρίς διαπραγματεύσεις πάτρια εδάφη. Ο δραματικός διάλογος που ακολούθησε μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού και του Γκράτσι έδειξε ότι το τελεσίγραφο ισοδυναμούσε με κήρυξη πολέμου εκ μέρους της Ιταλίας. Ο Μεταξάς, ευρισκόμενος προ των ιστορικών ευθυνών του, απέρριψε χωρίς δισταγμούς το ιταμότατο τελεσίγραφο, με την ιστορική φράση «Πολύ καλά, λοιπόν. Εχομεν πόλεμον.».

Από την ώρα εκείνη η Ελλάδα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Το θρυλικό «Οχι» του Μεταξά, που αργότερα θα αποτελούσε αντικείμενο έντονης ιστορικής διαμάχης, και η κήρυξη του πολέμου πυροδότησαν μια πρωτοφανή εθνική ομοψυχία. Για πρώτη φορά ο δικτάτορας, διερμηνεύοντας τα αισθήματα του λαού, βρέθηκε σε πλήρη σύμπνοια μαζί του. Εμπρός στην ξένη απειλή, σύσσωμο το έθνος, πέρα

από διαφορές, ξεχύθηκε με έναν παράλογο ενθουσιασμό και ανέντρεψε όλα τα στρατιωτικά δεδομένα. Ο ελληνικός στρατός κατατρόπωσε τις υπέριστερες ιταλικές δυνάμεις, γράφοντας μερικές από τις ενδοξότερες σελίδες της ελληνικής ιστορίας.

Το τελεσίγραφο του Μουσολίνι δεν αποτελούσε κεραυνό εν αιθρία. Ήταν η κορύφωση μιας σειράς προκλήσεων που προηγήθηκαν της ιταλικής επίθεσης, με κορωνίδα τον τορπιλισμό της «Ελλης» στο λιμάνι της Τήνου τον Δεκαπενταύγουστο του 1940.

Η απόφαση της επίθεσης κατά της Ελλάδος ελήφθη στις 15 Οκτωβρίου στη Ρώμη, κατά τη διάρκεια της πολεμικής συνεδρίασης του Ανωτάτου Φασιστικού Συμβουλίου υπό την προεδρία του Μουσολίνι, ο οποίος μάλιστα όρισε την 26η Οκτωβρίου ως την ημέρα της επίθεσης. Για λόγους πιθανότητας στρατιωτικούς (αλλά και προσωπικούς) η επίθεση αναβλήθηκε για τις 28, ημερομηνία με ιδιαίτερη σημασία για τον Μουσολίνι, καθώς συνέπιπτε με την 18η επέτειο της «θριαμβευτι-

κής» πορείας του προς τη Ρώμη και την εξουσία το 1922.

Η αδιαφιλονίκητη υπεροχή του ιταλικού στρατού (ενισχυόμενη από την αμφίβολη, λόγω του μετώπου της Αιγύπτου, προσφορά βρετανικής πολεμικής βοήθειας προς τους Έλληνες), αλλά κυρίως ο δισταγμός της ελληνικής κυβέρνησης, παρ' όλες τις ιταλικές προκλήσεις, να εγκαταλείψει την ουδετερότητα και να εισέλθει στον πόλεμο, είχαν πείσει τον Μουσολίνι ότι μια ακόμα θριαμβευτική πορεία, αυτή προς την Αθήνα, ήταν ζήτημα ολίγων ημερών.

Ο Μεταξάς ήλπιζε μέχρι και την τελευταία στιγμή ότι η εμπλοκή της Ελλάδος στον πόλεμο μπορούσε να αποφευχθεί. Παρά τις αγωνιώδεις αναφορές και προειδοποιήσεις που έφθαναν από τις πρεσβείες μας στο εξωτερικό και ιδιαίτερα από τη Ρώμη και την Αλβανία, δίνοντας ακόμα και την ημερομηνία της ιταλικής επίθεσης, εθελουφλούσε και έτρεφε αυταπάτες. Οπως προκύπτει από το ημερολόγιό του (εγγραφές 26–27 Οκτωβρι-

ου), ακόμα και την παραμονή της επίθεσης, όταν σκηνοθετημένο επεισόδιο σε βάρος της Ελλάδος δεν άφηνε καμιά αμφιβολία ότι ο πόλεμος ήταν «προ των πυλών», ο δικτάτορας είχε την ψευδαισθησιμότητα ότι οι Ιταλοί δεν θα επιτίθεντο, αν η Ελλάδα δεν τους έδινε την αφορμή, και καθυστερούσε την προώθηση στρατευμάτων προς το μέτωπο. Από τις αυταπάτες του βγήκε στις 3 το πρωί της 28ης Οκτωβρίου. Η θαρραλέα απόρριψη του ιταλικού τελεσιγράφου, που προκάλεσε εκδηλώ-

σεις θαυμασμού σε όλον τον ελεύθερο κόσμο, ήταν το έναυσμα του νικηφόρου ελληνοϊταλικού πολέμου, που διέλυσε τις φαντασιώσεις του Μουσσολίνι για θριαμβευτική πορεία προς την Αθήνα.

Όμως, τραγικά, το τέλος του λαμπρού αυτού έπους σηματοδότησε μια άλλη πορεία προς την Αθήνα: στις 27 Απριλίου 1941 η ναζιστική εμπροσθοφυλακή παρέλαυσε στους δρόμους της ελληνικής πρωτεύουσας και η σβάστικα βεβίλωνε την Ακρό-

πολη με «Χριστός Ανέστη», ενώ εκατοντάδες γαλανόλευκες υψώθηκαν σε σπίτια και καταστήματα και οι καμπάνες χτυπούσαν χαρμόσυνα. Την ίδια ώρα οι Γερμανοί κατέβαζαν την σβάστικα από την Ακρόπολη, για να αντικατασταθεί αμέσως μετά με τη Γαλανόλευκη, ενώ πλήθος κόσμου παρακολουθούσε με δάκρυα στα μάτια. Ήταν μια συγκλονιστική μέρα χαράς και αδελφότητας από την οποία δεν έλειψαν και οι οργανωμένες διαδηλώσεις, με πρώτη αυτή του ΕΑΜ, εκδηλωμένη με έντονο πολιτικό χαρακτήρα.

Οι Γερμανοί επιδόθηκαν, υποχωρώντας, σε όργιο καταστροφών, αφήνοντας πίσω τους ερείπια. Η συστηματική καταστροφή και λεηλασία είχε αρχίσει ήδη από τις αρχές Σεπτεμβρίου. Αποθήκες πυρομαχικών ανατινάχθηκαν, περιουσίες καταστράφηκαν ή ληστεύθηκαν και είτε μετεφέρθηκαν στη Γερμανία, είτε πωλήθηκαν σε πλειστηριασμούς. Στις 12 Οκτωβρίου οι καταστροφές είχαν πάρει διαστάσεις ολοκληρωτικής μανίας. Σφοδρές εκρήξεις από την ανατίναξη μεγάλων εργοστασίων και αποθηκών δονούσαν την πρωτεύουσα, ενώ ο Πειραιάς είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές, καθώς οι Γερμανοί βύθισαν πλοία και κατέστρεψαν τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Την ίδια ώρα, η αντίσταση στην πρωτεύουσα περιοριζόταν σε σπασμωδικές αντιδράσεις, καθώς τόσο ο στρατηγός Σηπλιωτόπουλος –στον οποίο ο Σκόμπι είχε αναθέσει τη στρατιωτική διοίκηση Αθηνών μέχρι την άφιξη της Εθνικής Κυβέρνησης– όσο και οι δυνάμεις του ΕΑΜ–ΕΛΑΣ, είχαν στραφεί στην επιδίωξη πολιτικών στόχων. Με την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων άρχισαν να φτάνουν σταδιακά στην Αθήνα και τον Πειραιά

οι συμμαχικές δυνάμεις. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, συνοδευόμενη από τον στρατηγό Σκόμπι, έφτασε στην πρωτεύουσα στις 18 Οκτωβρίου και έγινε δεκτή με εκδηλώσεις άμετρου ενθουσιασμού και χαράς. Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου, αφού ύψωσε την ελληνική σημαία στην Ακρόπολη, εξεφώνησε στην πλατεία Συντάγματος τον πρώτο λόγο της απελευθέρωσης ενώπιον συγκέντρωσης χιλιάδων λαού στην οποία επικρατούσαν οι οργανωμένες εαμικές δυνάμεις. Ο λόγος του, έμπλεος μνημάτων ενότητας και εθνικής υπερηφάνειας, δεν παρέλειψε και αποστροφές όπως «πιστεύουμε εις την λαοκρατία», που έγιναν δεκτές με ικανοποίηση από τις αντάρτικες δυνάμεις.

Ήδη όμως, βαθύτατες αντιθέσεις και ένα έντονο αίσθημα καχυποψίας και εκθρόνισης δικάζε τον λαό. Η έντονη παρουσία του οργανωμένου από το ΕΑΜ πλήθους και τα εαμικά συνθήματα που κυριαρχούσαν στις παλλαϊκές συγκεντρώσεις της 12ης και της 18ης Οκτωβρίου προοιωνίζονταν τις αιματηρές συγκρούσεις που θα συγκλονίζαν λίγο αργότερα την Αθήνα.

Τον Δεκέμβριο του 1944 ο απόηχος του ενθουσιασμού της απελευθέρωσης των Αθηνών είχε σβήσει. Η εμπάθεια των ιδεολογικών αντιπάλων, παροξυμένη από τα πικρά χρόνια της ξένης κατοχής, η ανάμιξη των ξένων δυνάμεων (Σοβιετικών και Αγγλο-αμερικάνων) και τα βαθύτατα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που άφησαν πίσω τους οι κατακτητές, έριξαν τη χώρα στο μεγαλύτερο δράμα της νεότερης ιστορίας της. Ο εμφύλιος πόλεμος άρχισε στην Αθήνα δύο μόλις μήνες μετά την απελευθέρωσή της από τους Γερμανούς. ❧

12 Οκτωβρίου 1944 Η απελευθέρωση της Αθήνας

Οκτώβριος 1944, τριάντα χρόνια από τότε που οι κατοκικές γερμανικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ελλάδα, σπέρνοντας με ασύλληπτη βαρβαρότητα τον θάνατο και την καταστροφή. Ολόκληρη η χώρα, και ιδιαίτερα ο λαός της πρωτεύουσας, γνώρισε την κτηνωδία του ναζισμού και θρήνησε εκατοντάδες χιλιάδες θύματα της πείνας και των κακουχιών. Ωστόσο, η ημέρα της απελευθέρωσης είχε φτάσει. Οι νίκες των συμάχων και η αντίσταση των Ελλήνων στο εσωτερικό ανάγκασαν τους Γερμανούς σε βαθμιαία υποχώρηση από όλη την Ελλάδα. Μέχρι τις αρχές Οκτωβρίου η Πελοπόννησος είχε εκκενωθεί στο σύνολό της. Η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Καζέρτας, βάσει της οποίας όλες οι συμμαχικές δυνάμεις και τα αντάρτικα σώματα στην Ελλάδα ετίθεντο υπό τις δια-

ταγές του Βρετανού στρατηγού Σκόμπι, ετοιμαζόταν για το ταξίδι της επιστροφής στην Αθήνα.

Οι Γερμανοί άρχισαν την εκκένωση της Αθήνας τη νύκτα της 11ης Οκτωβρίου 1944. Ο Γερμανός στρατηγός Φέλμι ενημέρωσε με επιστολή του τον διορισμένο από τις κατοκικές δυνάμεις δήμαρχο Γεωργάτο ότι «ο Γερμανικός στρατός εκήρυξε την Αθήνα ανοχύρωτη πόλη. Η απομάκρυνση των Γερμανικών στρατευμάτων από την περιοχή της πόλεως ήρchiαν ήδη. Το μέτρον αυτό λαμβάνεται με την ελπίδα ότι θα εκτιμηθεί από τον εκθρόνιστη.»

Το πρωί της 12ης Οκτωβρίου, ημέρα Πέμπτη, οι κάτοικοι της Αθήνας ανέπνεαν πάλι τον αέρα της ελευθερίας. Οι εκδηλώσεις ενθουσιασμού και χαράς ήταν συγκλονιστικές. Η πλατεία Συντάγματος κατακλύστηκε από χιλιάδες Αθηναίους, που πανηγύριζαν με δά-

► Η συγκέντρωση των ΕΑΜ στην πλατεία Συντάγματος στις 3 Δεκεμβρίου 1944. Είναι η στιγμή που το πλήθος διασκορπίζεται πανικόβλητο, χτυπημένο από πύρα ανεξακρίβωτης προέλευσης. Υπάρχουν νεκροί. Οι πρώτοι νεκροί του εμφύλιου πολέμου (φωτ.: Ντιμίτρι Κέσελ).

Ο Οκτώβριος

Τον ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ, που συχνότατα προφέρεται και γράφεται λανθασμένα Οκτώμβριος, είναι η καρδιά του φθινοπώρου. Χαρακτηρίζεται κυρίως από τις γλυκιές λιακάδες, μετά τα Πρωτοβρόχια. Ανθίζουν τότε τα χρυσάνθεμα. Ονομάζεται και Αϊ-Δημήτρης, εξαιτίας της γιορτής του αγίου, στις 26 του μηνός. Γι' αυτό και τα χρυσάνθεμα τα λένε και «αϊδημητριάτικα». Στην ύπαιθρο, οι λόχμες γεμίζουν κυκλάμινα, ακόμη κι οι σχισμάδες των βράχων – κι ο Γιάννης Ρίτσος αναρωτιέται:

*Κυκλάμινο, κυκλάμινο, στου
βράχου τη σχισμάδα
πού βρήκες χρώματα κι ανθείς,
πού μίσχο και σαλεύεις;*

Υπάρχουν και οι άλλοι, αυτοί που μετρούν τους μήνες στο ημερολόγιο του δωματίου τους. Ο Μίλτος Σαχτούρης, παράδειγμα:

Οκτώβριος

*Στο ταβάνι σχήματα
τριαντάφυλλα
Και σχήματα αράχνη
τα φώτα κίτρινα,
θαμπά σκοτεινά
μεγάλα ψάρια στους πράσινους
βαθιούς τοίχους
καρφωμένα
αίμα
τρύπιες κουβέρτες και
σπασμένα τζάμια
η βροχή
και ξάφνου μέσα στα χέρια μου
τα μαλλιά της
το σώμα της και τ' ανοικτό
στόμα της
μακριά βαθιά πάνω στο βουνό...*

Αλλά βέβαια το μεγάλο γεγονός του Οκτωβρίου είναι η επέτειος της κήρυξης του πολέμου, στις 28 Οκτωβρίου, ημέρα Δευτέρα, ξημερώνοντας. «Κείνους που επράξαν το κακό –τους Ιταλούς φασίστες του Μπενίτο Μουσολίνι– τους πήρε μαύρο σύγγεφο». Η Λογοτεχνία μας, πεζογραφία και ποίηση, έχει αποδώσει εξαιρετικά συγκλονιστικά εκείνα γεγονότα και το πνεύμα της εθνικής ενότητας και ανάταξης που επικράτησε: Το *Αξιόν εστί* του Ελύτη και *Το Πλατύ Ποτάμι* του Γιάννη Μπεράτη είναι κατά τη γνώμη μας τα βασικά έργα που αναφέρονται σ' αυτό που ονομάστηκε, κάπως ρητορικά, «Έπος του '40». Και βέβαια μπορεί κανείς να προσθέσει ακόμα το *Άσμα ηρωικό* και *πένθιμο για τον χαμένο ανθυπο-*

λοχαγό της Αλβανίας (πάλι του Ελύτη), τους Αρματωμένους του Λουκή Ακρίτα, τον Απρίλη του Αγγέλου Τερζάκη, τους Πανθέους του Θανάση Πετσάλη, το Μνήμα της Γριάς του Αγγέλου Βλάχου, κ.ά.

Παραθέτουμε εδώ ένα μέρος από το *Αξιόν εστί* του Ελύτη και ένα απόσπασμα από *Το Πλατύ Ποτάμι* του Γιάννη Μπεράτη.

Αξιόν εστί

*Ιδού εγώ λοιπόν,
Ο πλασμένος για τις μικρές
Κόρες και τα νησιά του Αιγαίου
ο εραστής του σκιρτήματος
των ζαρκαδιών
και μύστης των φύλλων
της ελιάς
ο ηλιοπότης και ακριδοκτόνος.
Ιδού εγώ κατανηκρύνω
Του μελανού φορέματος
των αποφασισμένων
και της άδειας των ετών, που τα
τέκνα της άμβλωσε,
γαστέρας, το άγκρισμα!
Λύνει αέρας τα στοιχεία και
βροντή προσβάλλει τα βουνά.
Μοίρα των αθώων, πάλι μόνη,
να σε, στα Στενά!
Στα Στενά τα χέρια μου άνοιξα.
Στα Στενά τα χέρια μου άδειασα
κι άλλα πλούτη δεν είδα, κι άλλα
πλούτη δεν άκουσα
παρά βρύσες κρύες να τρέχουν
Ρόδια ή Ζέφυροι ή Φιλιά.
Ο καθείς και τα όπλα του είπα:
Στα στενά τα ρόδια μου
θ' ανοίξω
Στα στενά φρουρούς τους
ζέφυρους θα σπύσω
τα φιλιά τα παλιά θ' απολύσω
που η λαχτάρα μου άγιασε!
Λύνει αέρας τα στοιχεία και
βροντή προσβάλλει τα βουνά.
Μοίρα των αθώων είσαι η δική
μου Μοίρα!*

(Τα Πάθη, Α')

Ο Γιάννης Μπεράτης (1904-1968) είναι από τους σημαντικότερους πεζογράφους μας. Το βιβλίο του *Το Πλατύ Ποτάμι* –Χρονικό του πολέμου 1940-41– χαρακτηρίζεται από υψηλό ήθος και σεμνό και αθόρυβο ηρωισμό. Ο συγγραφέας του, που ήταν τότε 36 ετών, έλαβε μέρος στον πόλεμο ως εθελοντής, στην πρώτη γραμμή του Μετώπου, στην Τρεμπεσίνα. Να σημειώσουμε ότι η κατάταξη εθελοντών ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά εκείνου του πολέμου, που οι Έλληνες τον είχαν εκλάβει σαν προσωπική προσβολή!. Ακριβώς «Προσωπική προσβολή» είναι ο τίτλος που φέρει και το κεφάλαιο που ακολουθεί. Ο αφηγητής βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη -πηγαίνο-

▲ «...βρέθηκα μέσα σ' έναν άλλο κόσμο, έτσι σαν τον άλλο κόσμο της Ιστορίας». Άγγελος, τμήμα από τον ψηφιδωτό διάκοσμο (9ος αι.) στο εσωτερικό του ναού της Αγίας Σοφίας, Θεσσαλονίκη.

ΟΙΟΣ ΣΕ ΠΕΖΟ ΚΑΙ ΟΤΙΧΟ

ντας για την Αλβανία- και εκεί υφίσταται τον βομβαρδισμό από την ιταλική αεροπορία.

Το Πλατύ Ποτάμι

Προσωπική προσβολή

«Οι άλλοι δεν ξέρω τι δουλειά είχαν, κι έτσι πήγα μόνος μου στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης.

Τι ψυχία τι γαλήνη που βασιλευε εκεί μέσα! -τι απόκοσμη δροσιά και γλυκό ημίφως κάτω απ' αυτούς τους μεγάλους θόλους, πάνω στη γυμνή πλακόστρωση, όπου τα βήματά μου, με τις βαριές μπότες, κάνανε τέτοια βαθιά ηχώ! Κάνοντας ένα βήμα, περνώντας την πόρτα, απ' το μικρό κηπάκι που την περιζώνε και όπου τα παιδιά κυνηγιούνταν και φώναζαν, βρέθηκα μέσα σ' έναν άλλο κόσμο, έτσι σαν τον άυλο κόσμο της Ιστορίας - σαν κι εγώ ο ίδιος να μην ήμουν παρά ένα αργοπορημένο κομμάτι της, που έφτανε, επί τέλους, για να σβήσει και να χαθεί ήρεμα μέσα σ' αυτήν.

(...) Η πόρτα όμως άνοιξε, οι συνάδελφοι με φώναζαν. Ήταν αργά κι έπρεπε να τραβήξουμε για το Σταθμό.

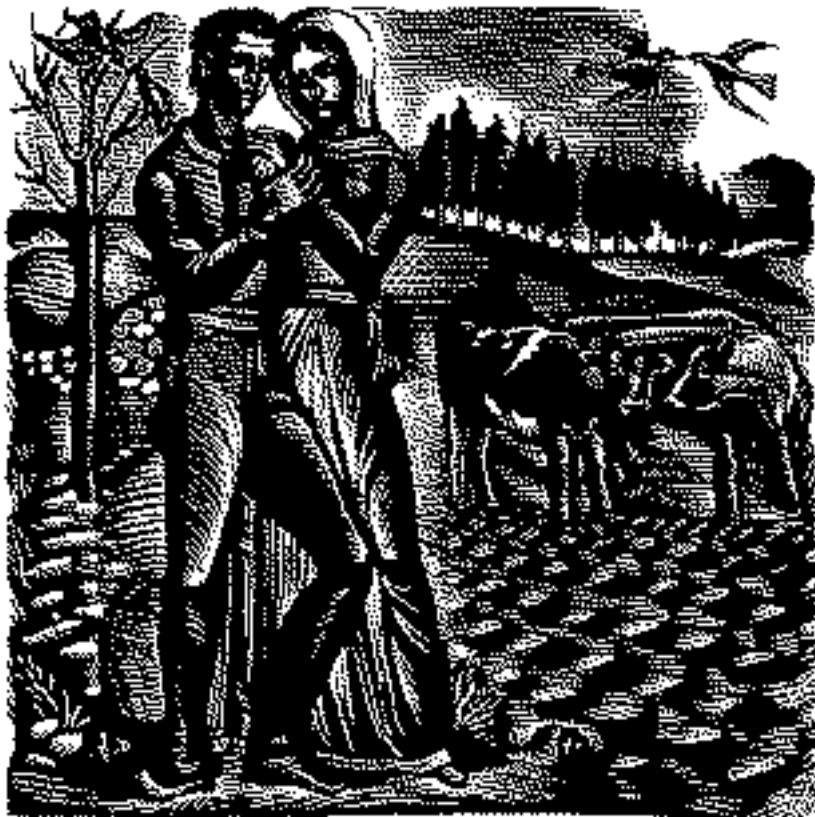
Θα 'ταν μία η ώρα το μεσημέρι όταν φτάσαμε εκεί. Πλήθος στρατιώτες και αξιωματικοί περίμεναν τα διάφορα τρένα με τους διάφορους προορισμούς. Και κόσμος ντόπιος για αποχαιρετισμούς, και μικροπωλητές που ξεφωνίζανε, κι οι μανούβρες των τρένων που κάθε τόσο σφύριζανε. Ένα αληθινό ανατολίτικο παζάρι. Κι απάνω ένας καταγάλανος ολοκάθαρος ουρανός κι ένας ήλιος σχεδόν καλοκαιριού. Αφού θεωρήσαμε τα φύλλα πορείας μας με προορισμό μας τη Φλώρινα, τραβήξαμε να καθήσουμε σ' ένα από τα πολλά καφενεία που 'ναι αραδιασμένα στο δρόμο του σταθμού, για να περιμένουμε το δικό μας το τρένο, που, καθώς μας είπαν, είχε μεγάλη καθυστέρηση και θ' αργούσε.

Τότε άξαφνα, μέσα σ' εκείνη τη βαβούρα και την ανθρωποθάλασσα, αντιχήσανε, υστερικές, οι σειρήνες του συναγερμού. Το τι έγινε ήταν αφάνταστο. Πού πήγε και πώς πρόφτασε να τρυπώσει όλος αυτός ο κόσμος; Τραπέζια, καρέκλες αναποδογυριστήκανε, και, πριν καλά-καλά συνέλθω από το σάστισμα μου, μες στο καφενείο δεν ήμαστε παρά τρεις: εγώ, ο Ιατρόπουλος, κι ένα γέρικο γκαρσόνι. «Δεν θα πας, μπάρμπα;», τον ρωτήσαμε. Σήκωσε τους ώμους κι έκανε μια βαριεστημένη χειρονομία. «Αν είναι η τύχη σου...», είπε.

Κι εγώ δεν είχα καμιά διάθεση να πάω, κι ο Ιατρόπουλος το ίδιο. Είχαμε βρει κι ένα πολύ καλό караφάκι ούζο, κι είπαμε πως θα 'τανε πιο καλά να πιούμε με την ψυχία μας μέσα στη γύρω ψυχία και νέκρα. Πήγα ως την πόρτα και κοίταξα τη μικρή πλατεία κι όσο κομμάτι δρόμο φαινότανε. Ούτε ψυχή. Μόνο πού και πού κανέναν χωροφύλακα ξετρύπωνε

▲ Ο ανθυπολοχαγός Οδυσσέας Ελύτης, στο μέσο, με συμπολεμιστές του στον ελληνοϊταλικό πόλεμο 1940-41. Δέλβινο, Βόρεια Ηπειρος.

▲ «Πίσω-μπροστά τ' Αηδημητριού, στο έμπα του χειμώνα,/ παίρνει ο νιος τα βόδια του και πάει στο χωράφι./ Κι η κόρη που τον αγαπά παίρνει ψωμί και πάει...». Ξυλογραφία του Σπύρον Βασιλείου, 15 Οκτωβρίου 1942.

απ' το καταφύγιό του κι έδινε μερικά προστάγματα, που επιτείνανε ακόμα περισσότερο την εντύπωση της νέκρας, γιατί μη βλέποντας ψυχή, νόμιζες πως απευθύνονται στο κενό. Μόνο απέναντι στην πόρτα του καφενείου ένα άλογο με το εγκαταλειμμένο κάρου του μασουλούσε ανύποπτο και κάπως αιώνιο, με τη μούρη χωμένη μες στο σακούλι που του 'χανε κρεμάσει στο λαιμό. Καμιά μύγα το ενοχλούσε, τινάζε και σήκωνε τότε το κεφάλι, μισόκλεινε το μπρος ή το πίσω γόνατο, ανατρίχιαζε τα καπούλια του, κουνούσε την ουρά του - και πάλι το μασούλισμα, η ακινησία κι απεριγράπτη νέκρα.

Οι κινητήρες των αεροπλάνων ακουστήκανε άξαφνα - και σχεδόν αμέσως τα δικά μας αντιαεροπορικά.

«Το νταραβέρι αρχίζει», είπα.

(... ..)

Μα ο βομβαρδισμός και τα αντιαεροπορικά (δεν μπορούσα ακόμα να ξεχωρί-

▲ *Οργωμα, ελαιογραφία του Βάλλια Σεμεριζίδη. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.*

σω τους δυο θορύβους) ακούγονταν κάπου σαν πολύ μακριά. Ξαναγύρισα στη θέση μου, στο τραπεζάκι μας με τον Ιατρόπουλο, και πίναμε ήσυχα το ουζάκι μας, γελώντας με τους άλλους δυο συντρόφους μας που 'χανε γίνει πράγματι καπνός, μπρος απ' τα μάτια μας, με το πρώτο σκούξιμο της σειρήνας

“Λαγοί! Αέρας! Καπνός! Λούπδες!”, γελούσε ο Ιατρόπουλος κορδατός στην καρτέκλα του, σπκώνοντας το ποτηράκι του με κείνη την περίεργη ακαμψία που τον χαρακτήριζε.

Θέλησα να βγω στην πίσω αυλή του κέντρου, και το γκαρσόνι μου 'δειξε το δρόμο απ' την κουζίνα. Ήταν ένα χαμηλοτάβανο δωματάκι με αφημένα όλα τα μπρίκια του καφέ πάνω στη χόβολη που ζούσε ακόμα, κι από πάνω δεν ήταν στεγασμένο παρά με κάτι παμπάλαιες σκεβρωμένες σανίδες που άφηναν μεγάλες χαραμάδες κι έβλεπε ανάμεσά τους τον καταγάλανο γυαλιστερό ουρανό και τον ήλιο που έλαμπε. Μα εκείνη τη στιγμή σαν κάτι ν' άρχισε να γαζώνει πολύ κοντά μου και πολύ δυνατά και με μια ξετρελαμένη ταχύτητα. Κι ώσπου να καταλάβω καλά καλά πως μας πολυβολούσαν, μια, δυο, τρεις εκρήξεις βαριές έσεισαν συθέμελα όλο το σπίτι, τόσο που πήγα να πέσω και μου φάνηκε πως είδα τους τοίχους να πηγαινοέρχονται σα σε δυνατό σεισμό, – ενώ μέσα στο καφενείο, πίσω από τη φτενή μισάνοικτη πορτούλα, βροχή από γυαλιά και γυαλικά σπασμένα ακούστηκε. Ετρεξα μέσα. Ο Ιατρόπουλος και το γέρικο γκαρσόνι, κατασκοπισμένοι, τινάζανε από πάνω τους ασβέστες και γύψους, ενώ όλο το πάτωμα του μαγαζιού είχε γεμίσει γυαλιά. Η μπόμπα που 'χε πέσει, είχε δημιουργήσει ευτυχώς (και δεν ξέρω πώς) ένα κενό ή ένα «ρεύμα αέρος», και το μεγάλο παράθυρο που ήταν πίσω από την πλάτη μας σαν καθόμαστε στο τραπεζάκι μας είχε ολό-

κληρο ρουφηχτεί προς τα έξω, αλλιώς ο Ιατρόπουλος και το γέρικο γκαρσόνι δε θα 'τανε αυτή τη στιγμή στα πολύ καλά τους. Το πάτωμα ήταν ακόμα γεμάτο με πλήθος μποτίλιες και μποτιλάκια (λεμονάδες, πορτοκαλάδες, σόδες, ούζο), που είχανε πηδήξει από ένα είδος ραφιού και πιανοθήκης όπου ήτανε ένα λεπτό πιο πριν.

Πεταχτήκαμε προς την πόρτα. Όλο το πεζοδρόμιο, όχι μόνο μπροστά στο δικό μας το καφενείο, μα σ' όλη τη σειρά, ήταν γεμάτο με συντρίμματα γυαλικών και γκρεμίσματα τοίχων, που 'χανε πέσει και πλακώσει όλα τα καλάθια της μαναβικής και των μικροπωλητών που ήταν εκεί παρατημένα, – και λίγο πιο πέρα, πίσω από τον τοίχο του Σταθμού, μεγάλες κοκκινόμαυρες φλόγες υψώνονταν στον ουρανό με πολύ καπνό μαζί. Μου φάνηκε στην αρχή πως είχε πάρει φωτιά ο Σταθμός, αλλά σιγά σιγά κατάλαβα πως καιγόταν κάτι άλλο, – ίσως καμιά πιο πέρα αποθήκη, ίσως κανένας συρμός.

Βγήκα έξω στη μικρή πλατεία και με πηδήματα σχεδόν πετάχτηκα στη σιδερένια γέφυρα που ενώνει τις δυο αποβάθρες. Είχα μια απαραίτητη ανάγκη να δράσω, κάτι να κάνω. Δεν μπορούσα σε τέτοια στιγμή ν' ανεχθώ την ακινησία.

Ήταν τρία κλειστά φορτηγά βαγόνια γεμάτα με σιδερένια βαρέλια πίσσα ή γκρέσα, που, έχοντας κιόλας αναλώσει, άρχιζε να τρέχει φλεγόμενη παντού. Η «υπηρεσία κατασβέσεως του πυρός» ήταν εκεί και πολέμαγε να εντοπίσει τη φωτιά, γιατί υπήρχε μεγάλος κίνδυνος να μεταδοθεί και στα υπόλοιπα βαγόνια κι από κει στις δίπλα αποθήκες. Ήταν μια σπασμωδική δουλειά, μια δουλειά σε στιγμή πανικού ή πάντως όχι «εν ψυχρώ νω». Ετρεξα κι εγώ εκεί, έσυρα κι εγώ τους σωλήνες με το νερό που κάπου σκαλώνανε, έσπρωξα κι εγώ, μαζί με τους άλλους στρατιώτες της υπηρεσίας, τα βαρέ-

λια που φλογίζονταν. Ήταν μια ζέστη εκεί κοντά κι ένας καπνός, που δεν μπορούσες ν' αναπνεύσεις και δεν έβλεπες μπροστά σου.

Η φωτιά όμως εντοπιζόταν, λιγότευε, έσβηνε. Είχαν ξεκόψει πα τα τρία φλεγόμενα βαγόνια απ' τον υπόλοιπο συρμό. Όλοι ήμαστε μαύροι, λαχανιασμένοι, στουπί στον ιδρώτα. Χαιρέτησα, με χαιρέτησαν, κι έφυγα. Είχα κάνει ό,τι περνούσε από το χέρι μου. Και ξαναγύρισα στην παρέα στο καφενείο.

(... ..)

Ήμαστε πα μες στο βαγόνι όταν έμαθα πως είχε πέσει βόμβα και στην Αγία Σοφία, σ' αυτή την παλιά βυζαντινή εκκλησία, που φαινόταν πα έξω από κάθε χ ρ ό ν ο και τις περιπέτειές του, και που μόλις το πρωί, ένα δυο ώρες πρωύτερα, μου 'χε δώσει, με τη σιωπή που την τύλιγε, μια τόσο απόκοσμη γαλήνη.

Ναι, είχε αρχίσει ο πόλεμος για μένα.» (Γ. Μπεράτη, Το Πλατύ Ποτάμι, εκδ. Ταχυδρόμου, 1965) ❧

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Ο Γ. Σεφέρης διηγείται: «Ρωτούν έναν πατέρα τέσσερων παιδιών που δεν είχε στρατιωτική υποχρέωση και μολαταύτα ντύθηκε, γιατί πήρε τέτοιαν απόφαση. “Ντράπηκα τους συχωριανούς μου, αποκρίθηκε, για το κρίμα που θα 'πεφτε πάνω μου, αν τύχαινε κι έμπαιναν οι Ιταλοί στον χωριό.”» (Γιώργος Σεφέρης, «Μέρες Γ'»).

► «Τα χελιδόνια τον θανάτου Σού μηνάν μια άνοιξη καινούρια, Ελλάδα...» - Άγγελος Σικελιανός, 1942. Ξυλογραφία του Σπύρου Βασιλείου με τέσσερις στίχους του Σικελιανού. Κυκλοφόρησε μουσικά την Κατοχή.

Χρυσάνθεμα χαμόγελα

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΕΒΕΛΑΚΗ

Γεωπόνου

Μόλις ακούγεται μακριά
Το καρδιοχτύπι
Κι οι αθώοι του καημοί
Πίδακες χρυσανθέμων

Οδ. Ελύτη Προσανατολισμοί

ΑΝΘΗ που παραπέμπουν στη χώρα του Ανατέλλοντος Ηλίου, τα χρυσάνθεμα βαφτίστηκαν αιδημητριάτικα ή δημητριάτικα και στην Κύπρο οκτωβρούδια, λόγω της εποχής άνθησής τους. Ανθη του χρυσού, κατά τη μυθολογία, καλλιεργούνται εδώ και χιλιάδες χρόνια στη μακρινή Ανατολή.

Ανήκουν –εκατόν πενήντα είδη συνολικά– στην οικογένεια των συνθέτων (compositae). Η ομάδα των φθινοπωρινών περιλαμβάνει το ινδικό (indicum) –που, παραδόξως, δεν το συναντάμε στις Ινδίες, αλλά ως ιθαγενές στην Κίνα, την Κορέα και την Ιαπωνία, και είναι μια απλή μεγάλη κίτρινη μαργαρίτα, την οποία αναφέρει, ήδη το 500 π.Χ., ο Κομφούκιος ως «χρυσή δόξα»– και το κινέζικο (sinense), με ποικίλους χρωματισμούς και διάφορα σχήματα, και με κεφάλια που το πλάτος τους φτάνει τα 25 εκατοστά. Στην Κίνα και την Ιαπωνία τα χρυσάνθεμα έχουν ιδιαίτερα τιμηθεί: στην Κίνα μια πόλη ονομάζεται Τσιού-Σιέν (Πόλη του Χρυσανθέμου), ενώ στην Ιαπωνία τους είναι αφιερωμένη μία μέρα του χρόνου, που τη θεωρούν γιορτή ευτυχίας. Υπάρχει ωστόσο εκεί –γράφει ο Λευκάδιος Χερν στο βιβλίο του «Η Χώρα των Χρυσανθέμων»– μια περιοχή, το Χιμέτζι, όπου θεωρείται ατυχία να καλλιεργείς «κίκου», δηλ. χρυσάνθεμα.

Στην Αθήνα τα χρυσάνθεμα, σύμβολο αριστοκρατικότητας και ευγένειας, φαίνεται να χαίρουν ιδιαίτερης εκτίμησης στα προάστια, όπου πολλοί δρόμοι έχουν το όνομά τους: στην Αγία Παρασκευή, τον Αλιμο, τα Ανω Λιόσια, τον Βύρωνα, το Γαλάτσι, την Εκάλη, τον Ζωγράφο, το Νέο Ηράκλειο, τη Λυκόβρυση, το Περιστέρι, το Χαλάνδρι, το Μαρούσι, τον Χολαργό, το Ψυχικό. Πάντως, η ιστορία τους στην Αττική δεν μετράει πολλά χρόνια. Στα τέλη του 19ου αιώνα ακόμη, η παραγωγή χρυσανθέμων είναι μικρή και η χρήση τους περιορίζεται στις κοινωνικές εκδηλώσεις ως άνθων πολυτελείας. Η μαζική διακίνηση κομμένων ανθέων και γλαστρών εμφανίζεται στα χρόνια του Μεσοπολέμου.

«Κάθε πρωί (...) βουνά από χρυσάνθεμα πλημμυρίζουν το δρόμο, δίνοντας εξαιρετική γραφικότητα στο χιονοπωριακό αυτό τοπίο. Άλλοι με γιομάτες αγκαλιές, άλλοι με πανέρια στο κεφάλι, άλλοι με γαϊδουράκια κι άλλοι με σούστες φορτωμένες ως επάνω, κουβαλούν το πολύ-

χρωμο και αβρό φορτίο κάτω στην Αθήνα (...) Η έντονη μυρουδιά των λουλουδιών αυτών πλανιέται στο νοτιομένο αέρα...», γράφει το 1932 η ποιήτρια Αιμιλία Στ. Δάφνη στις «Ιστορίες λουλουδιών: το χρυσάνθεμο» (περιοδικό Νέα Εστία, έτος Στ'), που, καθισμένη στο παράθυρο του εξοχικού της στην οδό Ιακωβάτων στα Κάτω Πατήσια, βλέπει την κίνηση των ανθοκπουρών προς τις Τρεις Γέφυρες.

Πέρα όμως από τα εξωτικά λαμπερά φυτά της Απώ Ανατολής στις πόλεις, υπάρχει το πλήθος των αυτοφυών ειδών που στολίζουν την ύπαιθρο: το χρυσάνθεμο το στεφανωματικό, γνωστό ως μαντηλιδα, τσιτσιμπόλα, κορώνα, είναι εξαπλωμένο παντού. Πιθανώς πρόκειται για το χρυσάνθεμο του Διοσκουρίδη. Στην Κρήτη, σημειώνει η Ευαγγελία Φραγκάκη στο βιβλίο της «Συμβολή εις την δημόδη ορολογία των φυτών», οι τρυφεροί βλαστοί του τρώγονται με λαδόξυδο, ενώ τα άνθη (και οι βλαστοί του) διώχνουν τους ψύλλους, αλλά και βάφουν με ωραίο κίτρινο χρώμα τα βαμβακερά. «Τση μαντηλίδας τον αθό μάζωνε, κακομοίρα, // θαρρείς πως τα πολλά προυκιά τη φέρνουνε τη μοίρα;», λέει ένα παλιό σκωπτικό κρητικό δίστιχο για τις κοπέλες που καταγίνονταν ολημερίς με το βάψιμο της προίκας τους.

«Ένας νέος τύπος του λουλουδιού επλυσίασε –αλλά δεν ήρθε– στην Ευρώπη, κινημένος από πολύ μακρινά, από τη χώρα των χρυσανθέμων, την μυστηριακή κι ανεξερεύνητην Ιαπωνία...», γράφει ο Τέλλος Αγρας το 1940 σε ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού Πειραϊκά Γράμματα (αρ. 2). «Εφθασε ως τα βάζα, τ' αμπαζούρ, τα παραβάν, τις "μπάντες" του τοίχου. Αλλ' η ευρωπαϊκή ποίηση δεν το αφομοίωσε».

Το ίδιο, πάνω κάτω, και η ελληνική ποίηση. Το χρυσάνθεμο είναι σαν ιδεόγραμμα, μια ζωντανή εικόνα που ζει, μιλάει, χειρονομεί, ένα στρογγυλό εκφραστικό πρόσωπο, χαμογελαστό και μελαγχολικό μαζί. Ο Παλαμάς, όταν, το 1903, η Αιμιλία Δάφνη του έστειλε ποιήματά της με τίτλο «Χρυσάνθεμα», της έγραψε: «... ίσως ο τίτλος δε θα ταιριαζε και τόσο στους λιτούς, δειλούς και εγκάρδιους στίχους σας, που δεν τους χαρακτηρίζει, βέβαια, καθώς τα εξωτικά εκείνα λουλούδια, ποικιλία και λαμπράδα χρωματισμού και σχημάτων, τεχνικά μπλεξίματα.» (Νέα Εστία ό.π.). Το 1902, ο εκδότης της «Πινακοθήκης» Δ. Ι. Καλογερόπουλος κυκλοφορεί το καλαίσθητο βιβλίο του «Χρυσάνθεμα», εικονογραφημένο από τους καλύτερους Έλληνες ζωγράφους, με ποιητική ύλη –πρόζα, στίχους– και θέματα ερωτικά, ρομαντικά, που όμως δεν αξιοποιούν το πολυσήμαντο άνθος του τίτλου.

Τη δεκαετία του 1920, η Μαρία Πολυδούρη βλέπει από τη μελαγχολική πλευρά, στα «Χρυσάνθεμά» της: «διάδημα βασιλικό στη μαύρη χειμωνιά...»

▲ Χρυσάνθεμα σε καρτ ποστάλ εποχής, με τη υπόμνηση: «Τα Άνθη παρέρχονται, η Φιλία μένει».

Του Ξανθού Ηλίου το Φιλί
διαβατικό
Κι αν παίξω στα χρυσόξανθα
μαλλιά σας
Δε θάναι ελπίδα, ούτε όνειρο
θάναι γλυκό,
Μόνο πιο κρύα θα νοιώστε τη
χιονιά σας.

Ο Τέλλος Αγρας, με ρεαλιστική ματιά και παιγνιώδη διάθεση, κάνει ένα πρωτότυπο παραλληλισμό στο ποίημά του «Στο βουνό μου τ' ακριβό»:

...Αψηλό, θα στρογγυλεύη
το χρυσάνθεμο κι ορθό
στη βραγιά όπου θα δουλεύη
ράθυμο έντομο ξανθό.

Αλλά πιο κοντά στον σύνθετο συμβολισμό του είναι το μάθημα του κρητικού χρυσάνθεμου: μικροί και μεγάλοι αναζητούν όχι όπως με το «σ' αγαπώ – μ' αγαπάς» της μαργαρίτας, αλλά με το σκοτεινό, σχεδόν υπαρξιακό ερώτημα: «πίσσα – παράδεισο, πίσσα - παράδεισο». Κόλαση, δηλαδή, ή Παράδεισος;...

Βοήθησαν βιβλιογραφικά, ο Μάνος Ελευθερίου, ο Σάκης Κουρουζίδης και ο Νίκος Λογοθέτης.